वरिवस्यारहस्यम्

VARIVASYĀRAHASYA

श्रीः

वरिवस्यारहस्यम्

प्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितम्, आङ्ग्लपरिवर्तनभूमिकोपेतम्

भासुरानन्दापरनाम्ना

श्रीभास्कररायमखिना

प्रणीतम्

पण्डित एस् सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा संशोधितम्

अडयार्वासिना अहंकि सीतारामशास्त्रिणा प्रकाशितम्

मूल्यम् : रू० 1-8-0 १९३४

अड्यार्निलये श्रीवसन्तामुद्राक्षरालये मुद्रितम्

VARIVASYĀRAHASYA

WITH COMMENTARY AND ENGLISH TRANSLATION, INTRODUCTION, ETC.

BY

S'RĪ BHĀSKARARĀYA MAKHIN

EDITED BY

PAṆḌIT S. SUBRAHMAṆYA S'ĀSTRĪ, TANJORE

PUBLISHED BY

A. K. SITARAMA SHASTRI, ADYAR

Price: Re. 1-8-0 1934

FOREWORD

A WORD of apology is needed for this presumptuous attempt of mine to edit this treatise, Varivasyārahasya, by Srī Bhāskararāya, with a commentary of his own. More than ten years ago, I happened to go through the printed edition of this work edited by Mr. R. Anantakṛṣṇa S'āstrin of the Adyār Library and printed in the Tattvavivecaka Press, Bombay, in the year 1901. As I came to understand that it was out of print even then, I transcribed the whole work for my own use and found therein some errors and omissions. At that time I could not satisfactorily accomplish the task of rectifying the errors and supplying the omissions, however much I tried to do so. Great credit is no doubt due to Mr. R. Anantakṛṣṇa S'āstrin for having brought out the work, notwithstanding the errors. Owing to other pressing calls on my time in connection with the editing of certain rare works, I was not till now in a position to devote the necessary time and attention,

for bringing a correct and complete edition of this work.

Last year, during my three months' stay at Adyār, in connection with the publication of some works by the Theosophical Publishing House, when I had occasion to talk to my revered friend, Mr. A. K. Sitārāma S'āstrin of the Vasantā Press, about the desirability of bringing out the correct and complete edition contemplated by me, he not only readily fell in with my views, but also promised to help me in the undertaking in all possible ways. This is no doubt due to the great admiration which he has for S'rī Bhāskararāya and his works. On my return to Tanjore, my friend, Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin, Sub-Registrar, when approached for advice regarding the publication of the work, agreeably surprised me by stating that he had two MS. copies of the work, one on paper and the other on cadjan leaves, both in Grantha characters and offered to place them at my disposal. My joy knew no bounds at this unexpected find of MSS. and this greatly heartened me in my further endeavours. Meanwhile an interleaved copy of the printed edition in the possession of Mr. C. K. Rāmacandra Ayyar, Retired Engineer, Kumbakonam, with corrections carried out and

omissions supplied, after comparison with a cadjan leaf MS. belonging to a descendant of S'rī Bhāskararāya, was also made available to me, through the courtesy of the owner, and a MS. on paper in Devanāgarī characters belonging to the late Sāmbasiva S'āstrin, Sthānika of the S'rī Baṅgāru Kāmākṣī Amman Temple, Tanjore, was kindly placed into my hands by my friend, Mr. T. Visvanātha Rao of Tanjore. With the help of the latter two MSS., I began to edit the work and prepare copy for the Press. At this stage the two MSS. promised by Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin reached my hands, as also a Malaiyāḷam edition printed about twelve years ago, with S'lokas 148-158, 164, 166 and 167 of the text excised and two new S'lokas[1] added at the end, with a Malaiyāḷam Commentary by Kaṇḍiyūr Mahādeva Ayyan.

I have reasons to believe that the Malaiyāḷam edition is entirely based on the printed Devanāgarī edition. The above mentioned four MSS. and two

[1] देवीबुद्धिर्बुद्धिर्देवी सर्वस्य बुद्धिरूपत्वात् ।
देवीशक्तिः शक्तिर्देवी सर्वस्य शक्तिरूपाच्च ॥
बुद्धया शक्त्या च कृतं सर्वं देवीकृतं नूनम् ।
इत्थंबुद्धया विद्यारूपिण्यामर्पयामि सर्वमहम् ॥

for bringing a correct and complete edition of this work.

Last year, during my three months' stay at Adyār, in connection with the publication of some works by the Theosophical Publishing House, when I had occasion to talk to my revered friend, Mr. A. K. Sītārāma S'āstrin of the Vasantā Press, about the desirability of bringing out the correct and complete edition contemplated by me, he not only readily fell in with my views, but also promised to help me in the undertaking in all possible ways. This is no doubt due to the great admiration which he has for S'rī Bhāskararāya and his works. On my return to Tanjore, my friend, Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin, Sub-Registrar, when approached for advice regarding the publication of the work, agreeably surprised me by stating that he had two MS. copies of the work, one on paper and the other on cadjan leaves, both in Grantha characters and offered to place them at my disposal. My joy knew no bounds at this unexpected find of MSS. and this greatly heartened me in my further endeavours. Meanwhile an interleaved copy of the printed edition in the possession of Mr. C. K. Rāmacandra Ayyar, Retired Engineer, Kumbakonam, with corrections carried out and

omissions supplied, after comparison with a cadjan leaf MS. belonging to a descendant of S'rī Bhāskararāya, was also made available to me, through the courtesy of the owner, and a MS. on paper in Devanāgarī characters belonging to the late Sāmbasiva S'āstrin, Sthānika of the S'rī Baṅgāru Kāmākṣī Amman Temple, Tanjore, was kindly placed into my hands by my friend, Mr. T. Visvanātha Rao of Tanjore. With the help of the latter two MSS., I began to edit the work and prepare copy for the Press. At this stage the two MSS. promised by Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin reached my hands, as also a Malaiyāḷam edition printed about twelve years ago, with S'lokas 148-158, 164, 166 and 167 of the text excised and two new S'lokas[1] added at the end, with a Malaiyāḷam Commentary by Kaṇḍiyūr Mahādeva Ayyan.

I have reasons to believe that the Malaiyāḷam edition is entirely based on the printed Devanāgarī edition. The above mentioned four MSS. and two

[1] देवीबुद्धिर्बुद्धिर्देवी सर्वस्य बुद्धिरूपत्वात् ।
देवीशक्तिः शक्तिर्देवी सर्वस्य शक्तिरूपाच्च ॥
बुद्धया शक्त्या च कृतं सर्वं देवीकृतं नूनम् ।
इत्थंबुद्धया विद्यारूपिण्यामर्पयामि सर्वमहम् ॥

printed editions were of immense help to me in the preparation of the present edition. In the printed edition, certain portions of the commentary of some of the S'lokas of the first part and of nearly a third of the second part are not to be found. Besides this, in one or two places the readings adopted in the text do not agree with those of the commentary and S'lokas 94, 112 and 158 of the present edition are not to be found there. The four MSS. were serviceable to me in the detection of errors in their copying and determining the correct form. The omissions in the printed edition have been supplied by me with the help of the MSS., especially Mr. Sāmbasiva S'āstrin's Devanāgarī MS., which contained four lines of commentary which the others did not contain, but without which the meaning of the text would have remained obscure. In determining correctly the Vyākulākṣaras found on page 106, the paper MS. of Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin was more serviceable to me than the rest. The tabular statement attached to the book, although based upon the statement published in the Malaiyāḷam edition, has been improved upon by me and Mr. C. K. Rāmacandra Ayyar, by the introduction of some changes which we considered suitable. The Akṣaras inserted in the S'rī Cakra,

published for the first time in this book, are based on the S'rī Cakra published in the Prapañcasāra, S'rī Vāṇī Vilās Press edition. The Akṣaras in the Bindu, Trikoṇa and Aṣṭakoṇa appearing in a separate page have been inserted, as indicated in the S'āstra. The half-tone block was prepared with the help of a photographic copy of the picture of S'rī Bhāskararāya secured by Mr. C. K. Rāmacandra Ayyar.

As this work could be of use only to persons well-versed in Saṃskṛt and in Mantra Lore, it was thought expedient to publish an English rendering of the same for the benefit of devoted students not so qualified.

My thanks are due to Mr. T. R. S'rīnivāsa Ayyaṅgār, B.A., L.T., Retired Head Master, Kalyāṇasundaram High School, Tanjore, for his great help in giving a free rendering of the work in English, which, without being a mere *verbatim* translation of the text, makes use of important portions of the commentary as well, with a view to make the sense clear. I have also to give expression to the gratitude I owe my friend Mr. R. Kṛṣṇasvāmi S'āstrin, who, with his characteristic kindness, undertook to write an introduction to the work, in addition to lending me two of the MSS. and

helping me otherwise. I cannot adequately express my sense of obligation to Mr. A. K. Sītārāma S'āstrin, but for whose help so promptly and cheerfully rendered, this humble effort of mine would not have seen the light of day.

If the editor's attention is drawn to any errors that might have unwittingly crept in in this edition, they will be corrected in the next edition, which it is hoped will not be long in coming, as only a few copies of this edition have been printed and the chief object of those that have laboured hard for the publication of this work, has been to propagate the S'rī Vidyā, as expounded by S'rī Bhāskararāya, among as large a circle of Upāsakas as possible.

Tanjore
1-6-34

PAṆḌIT S. SUBRAHMAṆYA S'ĀSTRĪ

विषयसूचिका

विषयः	पृष्ठम्

APPENDIX

A LIST OF WORKS QUOTED

अमरकोशः
ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
ऐतरेयोपनिषत्
कठोपनिषत्
कादिमतम्
कामकलाविलासः
कामकलाविलासव्याख्यानम्
गौडपादकारिका
छन्दःसूत्रम्
छान्दोग्योपनिषत्
ज्ञानार्णवः
तन्त्रराजः
तन्त्रवार्त्तिकम्
तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्
तैत्तिरीयोपनिषत्
त्रिपुरसुन्दरीबाह्यवरिवस्याविधिः
त्रिशती
न्यायसूत्रम्
पाणिनिसूत्रभाष्यम्
पाणिनिसूत्रम्
पाणिनिसूत्रवार्त्तिकम्
पाणिनीयगणसूत्रम्

पाणिनीयधातुपाठः
पाणिनीयशिक्षा
फुल्लसूत्रम्
बृहदारण्यकोपनिषत्
ब्रह्मसूत्रम्
भगवद्गीता
भामती
मञ्जूषा
मातृकाकोशः
मुण्डकोपनिषत्
यास्कनिरुक्तम्
योगसूत्रम्
योगिनीहृदयम्
रहस्यनामसहस्रम्
लीलावती
वररुचिपरिभाषा
वामकेश्वरतन्त्रम्
विरूपाक्षपञ्चाशिव
शांभवानन्दकल्पल
सांख्यायनस्मृतिः
सौन्दर्यलहरी
स्वच्छन्दसंग्रहः

INTRODUCTION

The Varivasyārahasya is a classic treatise dealing with the secret of worship as elaborated in the S'ākta Āgamas, which are themselves based on the eternal Vedas. According to the S'āstra, the worship of the Supreme is of two kinds: External (*Bāhya*) and Internal (*Āntara*). In the external method, Cakras, images and other concrete physical objects are used as emblems and Upacāras are offered to them. For purposes of internal worship the Supreme Goddess is invested with three forms, *viz.*, the *Sthūla* (gross), the *Sūkṣma* (fine) and the *Para* (the highest). The first or *Sthūla* form possesses hands, feet and other bodily organs and can be seen and felt by those who have acquired Mantrasiddhi. The *Sūkṣma* form is composed of the letters of the Saṃskṛt Alphabet, which go to form the various mantras and this mantra-form is capable of auditory apprehension by gifted persons. The *Para* form is of the nature of Caitanya (intelligence) and is the object of pure mental

contemplation. Beyond these three forms is that transcendent aspect of S'rī Devī, where she is experienced as the Innermost Self of Bliss. It is for bringing about this transcendent Experience which is the *summum bonum* of life, that the Vedas and their auxiliary Vidyās were revealed by Īs'vara Himself at the beginning of creation. The Vedas were however found to be too voluminous to be of use to all and hence the sacred Gāyattrī was extracted, as containing the quintessence of the Vedas. This Gāyattrī has itself two forms, the lower (exoteric) and the higher (esoteric). The lower form is the familiar one, consisting of twenty-four letters divided into three Pādas (feet), with a fourth Pāda of eight letters occasionally added for certain spiritual purposes. The higher (esoteric) form of the Gāyattrī mantra is what is known as S'rī Vidyā Pañcadas'ākṣarī, which is secretly handed down from teacher to pupil and which alone is capable of leading the aspirant to the attainment of Mokṣa. Each letter of the S'rī Vidyā has its own presiding deity and special signification, and a correct knowledge of these meanings and also the full meaning of the entire mantra is absolutely essential, if its Japa (meditative repetition) is to bring about the desired effects. The great Bhāskararāya

devotes his work, the VARIVASYĀRAHASYA, to an elaborate and thorough exposition of these various meanings and concludes his work with a convincing demonstration, that the S'rī Vidyā Pañcadasākṣarī only enunciates the grand Upaniṣadic truth of the identity of the individual self with the transcendent Self, contained in the famous Mahāvākya, *Tat-tvam-asi*. His stern denunciation of the ignorant people, who indulge in the show of mere external worship and disregard the inner and more important method expounded by him, deserves special notice and consideration.

The VARIVASYĀRAHASYA is composed of two sections (Aṃs'as) and contains 167 S'lokas numbered consecutively. Both the VARIVASYĀRAHASYA and the commentary, *Prakās'a*, which accompanies it, are from the pen of Bhāskararāya. This work appears to be the first treatise which Bhāskararāya wrote on his favourite subject, S'rī Vidyā. He makes constant reference to this work, in his later treatises on Mantra S'āstra like the *Setubandha* and the *Lalitāsahasranāmabhāṣya*, while no mention is made of his other Mantra S'āstra works in the VARIVASYĀRAHASYA. The reader who wants to have a bird's-eye view of the contents of the book, is referred to the helpful and detailed table of contents, prepared

by the editor, Paṇḍit S. Subrahmaṇya S'āstrin and prefixed to it.

BHASKARARAYA'S DATE

Bhāskararāya may be taken to have flourished between the last quarter of the 17th and the second half of the 18th Centuries A.D. He has himself given the dates of completion of some of his works. His Bhāṣya on the *Lalitāsahasranāman*, was completed on the Āsvina S'ukla Navamī of Kālayukta of the Saṃvat year 1785. His *Setubandha* was finished on the S'ivarātri day of S'aka 1655 (1733 A.D.) His *Guptavatī* had its birth at Cidambaram, in the year Pramoda of Saṃvat 1797. The Saṃvat years in which the *Lalitāsahasranāmabhāṣya* and *Setubandha* were composed correspond to 1728 and 1741 respectively of the Christian Era. The Kālayukta and Pramoda referred to above correspond to 1738-1739 and 1750-1751 A.D., according to actual calculation. There is thus a discrepancy of ten years which requires to be explained.

The learned author of the introduction to the Nirṇayasāgara Press Edition of the *Lalitāsahasranāmabhāṣya*, narrates the following story about Bhāskararāya: Bhāskararāya, though an adept

in all branches of learning, was a follower of the Vāmācāra sect of S'āktaism. The Paṇḍits of Benares, where Bhāskararāya resided at the time, resolved to lead a crusade against him and convince him of his error in following the Vāmamārga form of worship. The Paṇḍits' revolt was led by Nārāyaṇa Bhaṭṭa, a famous author and paternal grandfather of Kamalākara Bhaṭṭa, the author of the *Nirṇayasindhu*. Bhāskararāya came to know of the resolve of the Paṇḍits and himself took up the challenge by inviting them to a Mahāyāga to be performed by him, where the question of the rightness or wrongness of his devotion to Vāmamārga might be discussed and settled once for all. Accordingly Nārāyaṇa Bhaṭṭa and his followers took themselves to the Yāgasālā, where they were cordially received by Bhāskararāya. Their brave resolve to drag Bhāskararāya into a controversy found no occasion for fulfilment, as they were struck with astonishment and awe by the magnificent ritual and the spiritual greatness of Bhāskararāya. Still not willing to be baulked in their attempt, they began to put questions on certain knotty points in Mantra S'āstra, which was the special *forte* of Bhāskararāya. Bhāskararāya readily answered their questions. At this

stage Kuṅkumānanda Sarasvatī, a learned Saṃnyāsin and an ardent devotee of S'rī Devī, turned to the Paṇḍits, and told them that their attempt to vanquish Bhāskararāya was entirely futile, as S'rī Devī Herself was speaking through Bhāskararāya. Nārāyaṇa Bhaṭṭa was sceptic and wanted ocular proof of this. At once the Svāmin took some water from the basin, where S'rī Devī had been bathed by Bhāskararāya and anointed the eyes of Nārāyaṇa Bhaṭṭa with it. Nārāyaṇa Bhaṭṭa's eyes were at once regaled with the wonderful vision of S'rī Devī sitting on the shoulders of Bhāskararāya and speaking through his mouth. The scales fell from the eyes of Nārāyaṇa Bhaṭṭa and he who came to scoff at Bhāskararāya and his method of worship returned home a wiser man.

This story, though interesting as showing the greatness of Bhāskararāya, is absolutely apocryphal. For, Kamalākara Bhaṭṭa composed his *Nirṇayasindhu* in the year 1668 of the Vikrama Era corresponding to 1612 A.D. and his grandfather Nārāyaṇa Bhaṭṭa should have lived at least 50 years before this date. Thus to make Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Bhāskararāya contemporaries, Bhāskararāya would have to be assigned to the second

half of the 16th Century A.D. In addition to the fact that this date goes directly against the implicit statements of Bhāskararāya himself regarding the dates of completion of some of his works, the following further facts require to be taken into consideration.

1. Bhāskararāya mentions, with respect and approval, Appayya Dīkṣita, who lived between 1554 and 1626 or between 1522 and 1594 A.D., as some would have it.

2. Bhāskararāya wrote a commentary on the *Madhyasiddhāntakaumudī* of Varadarāja, who was a pupil of Bhaṭṭoji Dīkṣita, who himself was a disciple of Appayya Dīkṣita.

3. Khaṇḍadeva's *Bhāṭṭadīpikā* was commented upon by Bhāskararāya. According to S'aṃbhu Bhaṭṭa, a pupil of Khaṇḍadeva, Khaṇḍadeva passed away at Benares in the year 1722 of Vikrama Saṃvat corresponding to 1666 A.D., after assuming the Saṃnyāsa Āsrama and taking the name of S'rīdharendra.

4. Nāgoji Bhaṭṭa, the great grammarian, flourished between 1688 and 1750 A.D. His grammatical work *Mañjūṣā* and his commentary on the *Durgā Saptas'atī* are quoted by Bhāskararāya. For the above reasons the contemporaneity of Bhāskararāya

and Nārāyaṇa Bhaṭṭa has to be dismissed as a myth.

Another factor has also to be noted in this connection. Umānandanātha, a disciple of Bhāskararāya, composed his *Nityotsava* in 1775 A.D. and there is a tradition referred to by Rāmesvara Sūri, a pupil of another disciple of Bhāskararāya, that the *Nityotsava* was revised by and had the approval of Bhāskararāya himself. Though Rāmesvara thought fit, for polemical purposes, to belittle this tradition, we can safely accept it as genuine and possessing value for historical investigation. We may therefore unreservedly assume that the literary career of Bhāskararāya lasted from the beginning of the 18th Century A.D. to somewhere near 1768 A.D.

Life of Bhāskararāya

The following details regarding the life and literary works of Bhāskararāya have been culled from the *Bhāskaravilāsa* written by his disciple Jagannātha, who afterwards assumed the Dīkṣā name of Umānandanātha and wrote the *Nityotsava*, a treatise on the worship of Tripurasundarī, based on Parasurāma's *Kalpasūtra*. This short biography of Bhāskararāya has been published

along with the *Lalitāsahasranāmabhāṣya* by the Nirṇayasāgara Press, Bombay.

There was once a Brāhmaṇa, named Gambhīrarāya, of Viśvāmitragotra. He was famous alike for his learning, character, intellect and wealth. A ruler of the Vijayanagar Kingdom engaged Gambhīrarāya to give an exposition of the Mahābhārata in his court. He was so much pleased with Gambhīrarāya's performance that he conferred upon him the hereditary title of Bhāratī. Gambhīrarāya's wife, Konamāmbā, gave birth to Bhāskararāya in the town of Bhāgā. Bhāskara's Upanayana was performed at Benares by his father and he was placed under the tuition of Narasiṃhādhvarin, who taught him all the eighteen Vidyās. The progress of his studies was greatly accelerated by the fact that even when he was a mere boy he was initiated by his father into the worship of Sarasvatī. It is narrated that, when he was only a boy of seven years of age, he was able to excite the admiration of Sabheśvara by his dialectical ability. After mastering the Gauḍatarka under Gaṅgādhara Vājapeyin, he was married to a girl named Ānandī, who presented him with a son named Pāṇḍuraṅga. Seeing that the Atharva Veda had gone out of use owing to

a break in Saṃpradāya, he undertook the laborious task of mastering that Veda and teaching it to a number of Brāhmaṇas. It was he who popularised the *Devībhāgavata-mahāpurāṇa* and the *Adbhutakāṇḍa*—the eighth Kāṇḍa of the Rāmāyaṇa. He initiated his wife into the worship of S'rī Vidyā and gave her the name of Padmāvatyambikā. He himself underwent the Dīkṣā of Pūrṇābhiṣeka under the teacher, S'ivadatta S'ukla. He then undertook a tour in Guzerat and there vanquished in debate a teacher of the Vallabha Saṃpradāya. A Saṃnyāsin of Mādhva Saṃpradāya drew him into a philosophical controversy. Bhāskararāya came out victorious and married Pārvatī, a relative of his opponent. He performed Somayāga at Benares. After a short stay at Benares, he removed himself to the banks of the Kṛṣṇā River at the request of his disciple Candrasena, a minor chieftain. Later on, he went to the Cola country where his Nyāya teacher, Gaṅgādhara Vājapeyin had already settled himself in the village of Tiruvālaṅkātu, on the southern bank of the Cauvery. With a view to be near his old teacher, he chose for his residence a village named Bhāskararājapuram gifted to him by the Maharatta ruler of Tanjore and lying on the

northern bank of the Cauvery, just opposite to Tiruvālaṅkātu. He lived to a ripe old age and shuffled off his mortal coil at the famous Kṣetra, Madhyārjuna—modern Tiruvitaimarutūr, on the main line of the South Indian Railway. The house where he last lived and passed away in the Mahādānapuram Street, Tiruvitaimarutūr, was in existence till a few years back.

Besides writing a large number of brilliant standard works, which will be dealt with later on, Bhāskararāya and his wife were instrumental in constructing or renovating various temples. At Benares he built the temple of Cakreśa; at Mūlahrada a temple was dedicated to Pāṇḍuraṅga; temples were built for Gambhīranātha in the Koṅkaṇa country and Vajreśvara at Rāmeśvaram. A temple to his family deity, Candralāmbā, in the shape of Śrī Cakra, was constructed at a place called Saṃnati. A round of daily, monthly and annual festivals was arranged to be performed in the temple of Kaholeśa in the Cola country. His first wife renovated the temple of Bhāskareśvara at Bhāskarapura on the banks of the Cauvery, by arranging for the construction of the outer walls thereof.

Various anecdotes are told regarding the greatness of Bhāskararāya and his supernormal spiritual

powers. One such anecdote may be narrated here. As already stated by us Bhāskararāya passed his last days in Madhyārjuna Kṣetra. In the evenings he used to sit on the outer pial of his house in a reclining posture with his feet resting on the pillars and give instructions to his pupils. A Saṃnyāsin from Vēppattūr daily passed by the house in the evenings, on his way to the temple of S'rī Mahāliṅga Svāmin. Bhāskararāya, however, would not notice the Saṃnyāsin, nor did he rise from his place and do obeisance to the Saṃnyāsin, who consequently began to entertain a feeling of animosity towards Bhāskararāya. Once they had occasion to meet each other at the temple of S'rī Mahāliṅga Svāmin during Pradoṣa. The Saṃnyāsin wanted to wreak his vengeance on Bhāskararāya and in the presence of a large crowd of people began to condemn Bhāskararāya's action in not observing the rules of etiquette, which a householder should observe towards a Saṃnyāsin. Bhāskararāya coolly replied that if he made the customary prostration to him, his (the Saṃnyāsin's) life would be endangered. The Saṃnyāsin lost his temper and challenged Bhāskararāya to prove his statement. Bhāskararāya accepted the challenge and requested the Saṃnyāsin to put his gourd and staff on the ground. When

Bhāskararāya prostrated himself before them, they were broken into a hundred pieces. The Saṃnyāsin was struck with awe and climbed down from his arrogant attitude. Approaching Bhāskararāya he addressed him as follows: "I owe you a thousand apologies for my ignorant behaviour towards you. I now realise your greatness. I may, however, be permitted to represent to you that if you do not show respect to a Saṃnyāsin, your example will be followed by others and the Saṃnyāsa Āśrama itself will get discredited." Bhāskararāya felt the force of this representation and from that day onwards he would retire into the house on the approach of the Saṃnyāsin.

If this story is true, this behaviour of Bhāskararāya, which appears to savour of the superiority complex, requires to be explained and justified. Such explanation and justification are forthcoming in the *Setubandha* of Bhāskararāya. According to the Śāstra, a person who has undergone the *Ṣoḍhānyāsa* becomes one with the Supreme Īśvara and he cannot be expected to prostrate himself before any other man who has not undergone the above *Nyāsa.* If such an uninitiated man compels an Initiate to respect him by falling down at his feet, the former does so at his peril. The Initiate

who has attained God-vision sees God everywhere and his whole life is full of rapture and divine worship and the difficulty comes in only, when such a person is provoked to action by the thoughtless curiosity of the natural man. Even here the Śāstraic warning is given more in the interests of the ordinary man, than with a view to fill the mind of the Initiate with an exaggerated idea of himself. The justly condemned superiority complex can find no place whatever in the mind of the Initiate.

The Religion and Philosophy of Bhāskararāya

In the opening stanza of his Bhāṣya on the *Lalitāsahasranāman*, Bhāskararāya gives expression to his unswerving faith in the threefold Veda, the three sacred fires (*Agni's*) and Tripurā, the Supreme Goddess. The Veda is the sole and ultimate authority on all matters of religious belief and practice. The three fires are the medium through which the Vedic rituals are to be performed. The Supreme Goddess, Tripurasundarī, is the object of religious worship and devotion. Bhāskararāya is hence an ardent adherent of the Sanātana Vaidika Dharma. He belonged to the Ṛgvedi-Śākhā and scrupulously performed the Somayāga prescribed for a Brāhmaṇa

householder. The form of the Supreme, which attracted him most and to whose service he devoted his long life and marvellous intellectual powers, was Devī Tripurasundarī, whose mantra is the S'rī Vidyā Pañcadas'ākṣarī. Into this mantra and into the worship of S'rī Devī he was initiated by Nṛsiṃha *alias* Nṛsiṃhānandanātha, who was the author of the *S'āṃbhavānandakalpalatā* and the *Paribhāṣā* slokas on the *Lalitāsahasranāman*. Bhāskararāya assumed the Dīkṣā name of Bhāsurānandanātha and had many devoted disciples, the most famous of whom was Umānandanātha, the author of the *Nityotsava*, a popular manual of the worship of S'rī Vidyā. My maternal grandfather's grandfather was one of the direct disciples of Umānandanātha.

Bhāskararāya based his religious philosophy on the synthetic doctrine promulgated by the illustrious Appayya Dīkṣita in his *Ratnatrayaparīkṣā*. According to that doctrine, the one attributeless *Brahman* assumed two forms by Its own inherent power of Māyā. These two forms are styled respectively *Dharma* and *Dharmin*. The form *Dharma* divided itself into male and female. The female form is the consort (Devī) of the Supreme S'iva (*Dharmin*). The male form,

viz., Viṣṇu, became the material (Upādāna) cause of the Universe. These three forms together constitute the unconditioned Absolute. It is this synthetic doctrine, which enabled him to sing with equal religious rapture the glories of S'iva and S'akti and which accounts for the total absence of that bigotry, which invariably follows the heels of a narrow and one-sided conception of Īs'vara.

In the realm of metaphysics Bhāskararāya was a convinced adherent and upholder of the Advaita-Vāda, promulgated by the Great S'aṃkara. He begins his commentary on the *Saptas'atī* with a fervent invocation to S'rī S'aṃkarācārya, the teacher of teachers. He quotes profusely from standard Advaitic works like *Pañcapādikā*, *Vārttika*, *Vivaraṇa*, *Bhāmatī*, *Saṃkṣepas'ārīraka*, *Pañcadas'ī*, etc. Innumerable passages in his *Lalitāsahasranāmabhāṣya* may be cited to prove his allegiance to the Advaita-Vāda. Yet, in the face of this direct testimony, it is strange to find that a view prevails in certain quarters that Bhāskararāya's attitude towards the Advaita-Vāda was not altogether sympathetic. Certain passages from his VARIVASYARAHASYA, *Setubandha* and other works are pressed into service in support of this view. For example, in his commentary on the

3rd S'loka of the VARIVASYĀRAHASYA Bhāskararāya puts into the mouth of the Tāntrika who upholds the Pariṇāma-Vāda the following criticism of the Vivarta-Vāda of the Advaitin: "The element of difference existing between *Brahman* as cause and the world as effect is alone to be regarded as superimposed (Kalpita) and not the entire Universe." The self-same criticism of the Vedāntin's Vivarta-Vāda is also found in the *Setubandha* and the *Lalitāsahasranāmabhāṣya*.

In reply to this view we have to point out as follows:

(*a*) The very fact that this criticism of the Vivarta-Vāda is introduced by the words "The Tāntrika refutes" clearly indicates that it is not the final and considered view of Bhāskararāya. To us it seems that this criticism is levelled against the overstatements of certain later day Advaitins, who, in their zeal for systematization, pushed the theory of the illusoriness of the world (Mithyātva) to undue and indefensible lengths.

(*b*) Secondly, Bhāskararāya's attitude towards the Vivarta-Vāda gains support from the famous verse of Bhāratī Tīrtha's *Vākyasudhā alias Dṛgdṛśya-viveka*, which runs as follows: "Existence, Intelligence, Bliss, Form and Name—these five make

up all objects whatever; the first three constitute *Brahman* (the substratum) and the last two make up the world." The plain import of this S'loka is that Name and Form (Nama-Rupa) constitute the element of difference (Bheda) and when this is stultified (Bādhita), what remains is but the substratum (*Brahman*). This is what Bhāskararāya himself says at the end of his commentary on the 3rd S'loka of his VARIVASYĀRAHASYA: "An object as an object is ephemeral, but it is eternal in its aspect of *Brahman* (the substratum)."

(*c*) Thirdly, there is no inherent and deep-seated opposition between the Vivarta-Vāda and the Pariṇāma-Vāda. S'rī S'aṃkarācārya himself states at the end of his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (II, 1, 14): "Without rejecting the world of effects as unreal, he (Sūtrakāra) has recourse to the Pariṇāma-Vāda on the ground that it may be of use in meditations upon the Saguṇa Brahman." Sarvajñātman, S'rī S'aṃkara's pupil's pupil, deals with this question at length in his *Saṃkṣepa Sārīraka* and categorically declares that in the Vedānta system the Pariṇāma-Vāda is but the necessary stepping stone, which naturally leads to the central doctrine of Vivarta-Vāda (II, 61). The entire context (II, 55 to 82) merits the most careful

consideration in this connection. The notion, therefore, that Bhāskararāya's attitude towards the Advaita-Vāda of S'rī S'aṃkara is one of hostility, deserves to be summarily rejected.

Bhāskararāya's Literary Works

Bhāskararāya wrote more than forty works. In his short biographical sketch of his Guru, Jagannātha gives an informing list of the works of Bhāskararāya. He seems to have had a first hand knowledge of the contents of the works he has enumerated and on this account the information given by him is all the more valuable. It is a matter for regret that many of these works are not available at present and we fervently hope that a diligent examination of the contents of the private libraries in South India may bring to light many more of these monumental works of Bhāskararāya.

Vedānta—(1) *Caṇḍabhāskara.* (2) *Nīlācalacapeṭikā*, written in reply to the *Prahasta*, which was probably a work on the Dvaita system of philosophy.

Mīmāṃsā—(3) *Vādakautūhala* contains the report of a friendly debate, which took place in the court of a minor chieftain, between Bhāskararāya and Svāmi S'āstrin, the son of Nṛsiṃhādhvarin, the teacher of Bhāskararāya. (4) *Bhāṭṭacandrodaya*—

Khaṇḍadeva, the great Mīmāṃsā-writer composed his *Bhāṭṭadīpikā*, with a view to elucidate the Nyāyas (maxims) which lie imbedded in the Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini. Khaṇḍadeva did not deal with the first Pāda of the first Adhyāya and the last four Adhyāyas (13th to 16th), which constitute what is known as the *Saṃkarṣa Kāṇḍa*. Finding that Khaṇḍadeva's work was incomplete in this respect, Bhāskararāya supplemented it, by writing his comments on the portions left out by Khaṇḍadeva. As he himself says: "Till now Khaṇḍadeva's work was a *Dīpikā*, because its beginning and end were wanting. It has now become the *Bhāṭṭacandrikā*, as it contains all the sixteen *Kalās*." There is a pun upon the word *Kalā*. The moon's Kalās are sixteen in number and Bhāskararāya's *Bhāṭṭacandrikā* deals with all the sixteen chapters of Jaimini's Mīmāṃsā Sūtras. *Bhāṭṭacandrodaya* is Bhāskararāya's commentary on the enlarged *Bhāttadīpikā*, (*i.e.*, *Bhāṭṭacandrikā*).

VYAKARAṆA—(5) *Rasikarañjanī* is a commentary on the *Madhyasiddhāntakaumudī* of Varadarāja.

NYAYA—(6) *Nyāyamaṇḍana*.

PROSODY—(7) *Chandobhāskara* is a Bhāṣya on the Chandaḥ Sūtras of Piṅgala. (8) *Chandaḥ Kaustubha*

(9) *Vṛttacandrodaya.* (10) *Vārttikarāja.* (11) *Chotīvṛtti.* Nos. (7), (8) and (9) are referred to by Bhāskararāya himself in his other works.

KĀVYA—(12) *Candraśālā.* (13) *Madhurāmla.* (14) *Bhāskarasubhāṣita.*

SMṚTI—(15) *Smṛtitattva.* (16) *Sahasrabhojanakhaṇḍaṭīkā* is a commentary on the portion of the Dharma Sūtras of Baudhāyana which deals with the procedure to be adopted in Sahasrabhojana. (17) *Śaṅkhacakrāṅkanaprāyaścitta* prescribes the expiatory ceremonies to be undergone by those who brand their bodies with the weapons of Viṣṇu. This act is condemned by the Smṛtis, though it has the sanction of the Pāñcarātra Āgamas. (18) *Ekādaśī Nirṇaya.* (19) *Pradoṣa Nirṇaya.* (20) *Tṛcabhāskara.* (21) *Kuṇḍabhāskara.*

STOTRA—(22) *Śivastava.* (23) *Devīstava.* (24) *Śivadaṇḍaka* (published by the Śrī Vāṇī Vilas Press of Śrīraṅgam). (25) *Śivāṣṭottaraśatanāmastotravyākhyā.* This work was published some years ago by Paṇḍit Jyeṣṭhārām Mukundjī of Bombay. In this work Bhāskararāya has explained the 108 names of Śiva, contained in the *Śivāṣṭottarasatanāmastotra* of the Skānda Purāṇa. Each name of Śiva is explained in a Śloka and 108 different metres are employed for the purpose. This small

treatise proves Bhāskararāya's mastery over the intricacies of Saṃskṛt Prosody. The *S'ivāṣṭottara-s'atanāmastotra* was also commented upon by the famous Nīlakaṇṭha Dīkṣita in his *S'ivatattvarahasya.*

MANTRAS'ĀSTRA—(26) *Khadyota,* a commentary on the *Gaṇapatisahasranāman.* (27) *Candralāmbā-māhātmyaṭīkā.* (28) *Nāthanavaratnamālāmañjūṣā,* a short hymn in praise of his Dīkṣā Guru. (29) *Bhāvanopaniṣadbhāṣya* with prayoga. This work deals with the worship of S'rī Cakra in the various parts of the body without the use of external symbols. (30) *S'rīsūktabhāṣya.* (31) *Kaulopa-niṣadbhāṣya.* A perusal of this work which has been published by Arthur Avalon (Sir John Woodroffe) is sure to dispel the many mistaken notions which people entertain about the Kaula system of worship. (32) *Tripuropaniṣadbhāṣya.* (33) *Saubhāgyabhāskara,* a commentary on the *Lalitāsahasranāman* has been printed in the Telugu and the Devanāgarī scripts. It is a monument of Bhāskararāya's superhuman erudition and is an indispensable guide in all matters relating to Mantras'āstra. (34) *Saubhāgyacandrodaya* is a commentary on Vidyānandanātha's *Saubhāgya-ratnākara,* a well known treatise on the science and religion of S'rī Vidyā. (35) VARIVASYĀRAHASYA with *Prakās'a.* (36) *Tripurasundarībāhyavarivasyā*

deals with the external worship of S'rī Devī with the use of physical symbols. Bhāskararāya himself refers to this work in his *Lalitāsahasranāmabhāṣya.* (37) *Ratnāloka*, a commentary on Paras'urāma's *Kalpasūtra.* (38) *Guptavatī*, a commentary on the *Durgāsaptas'atī* which forms part of the *Mārkaṇḍeya Purāṇa.* This has been published along with (39) *S'ataslokī*, which summarises the various mantras embodied in the *Saptas'atī.* (40) *Mālāmantroddhāra* expounds what are known as the fifteen *Khaḍgamālāmantras* found in the *Lalitāparis'iṣṭatantra.* (41) *Setubandha* is Bhāskararāya's *magnum opus.* It is a commentary on a portion of the *Vāmakes'varatantra* dealing with the external and internal worship of S'rī Tripurasundarī. Bhāskararāya's marvellous attainments—intellectual, literary and spiritual—find their fruition here. We may safely assert that, in his *Setubandha*, Bhāskararāya has said the last word on the religion and philosophy of S'rī Vidyā.

VEDIC—(42) *Vaidikakos'a*, a short glossary of certain Vedic words was published in Bombay some years back.

Of the above 42 works (1), (2), (5), (6), (7), (8), (9), (10), (11), (12), (13), (14), (15), (16), (17), (18), (19), (20), (21), (22), (23), (27), (30) and (37) are

only known by name. The rest are available either in manuscripts or in print.

In his VARIVASYĀRAHASYA and *Lalitāsahasranāmabhāṣya*, Bhāskararāya says that he would write commentaries on the *Tantrarāja* and the *Lalitāstuti*. It is not known whether the promise was fulfilled.

The catalogue of Saṃskṛt manuscripts in the Adyār Library mentions a commentary by Bhāskararāya named *Vilāsa* on Bhaṭṭoji Dīkṣita's *Siddhāntakaumudī*. In the Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore, there is a manuscript of a small work by Bhāskararāya on Mīmāṃsā named *Matvarthalakṣaṇāvicāra*. This may probably form a section of the *Vādakautūhala* already noticed by us.

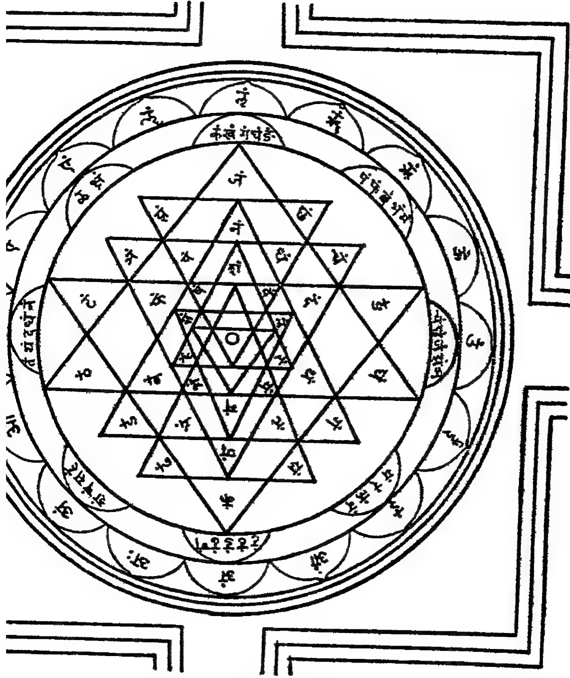
A perusal of the available works of Bhāskararāya will reveal to a discriminating reader, that Bhāskararāya possessed rare literary gifts which he ungrudgingly employed in the service of God and man. His style possesses a refreshing directness and precision, which is rarely found in later day Saṃskṛt authors. That his poetical talents were of no mean order is proved by the choice quotations extracted by Jagannātha in his biographical sketch. His learning was truly encyclopædic. It extended from the rudiments of the art of cooking to intimate acquaintance with the giddy heights of philosophic

speculation. His masterly introduction to his *Setubandha*, where he makes a brilliant and successful attempt to evolve a comprehensive synthesis of "the sublime philosophy and the satisfying religion" of the Veda, is enough to accord him a permanent place in the galaxy of literary and philosophical luminaries of this sacred land of Bhāratavarṣa. His devoted disciple, Jagannātha, pays the following loving tribute to his master, with which we should like to conclude this introduction.

भूषावानखिलैर्गुणैः स्वकृतिभिः संतानवान्भूयसा
विद्याभिर्धनवान्सुधाधवलया कीर्त्या चिरं देहवान् ।
पित्रा दैवतवानभूत्सुकृतवाल्ँलोकोपकारेण यः
साधर्म्यं लभतामनेन भुवि कः श्रीभारतीयज्वना ॥

Tanjore
15-6-1934

R. KṚISHṆASWAMI S'ASTRĪ

बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-

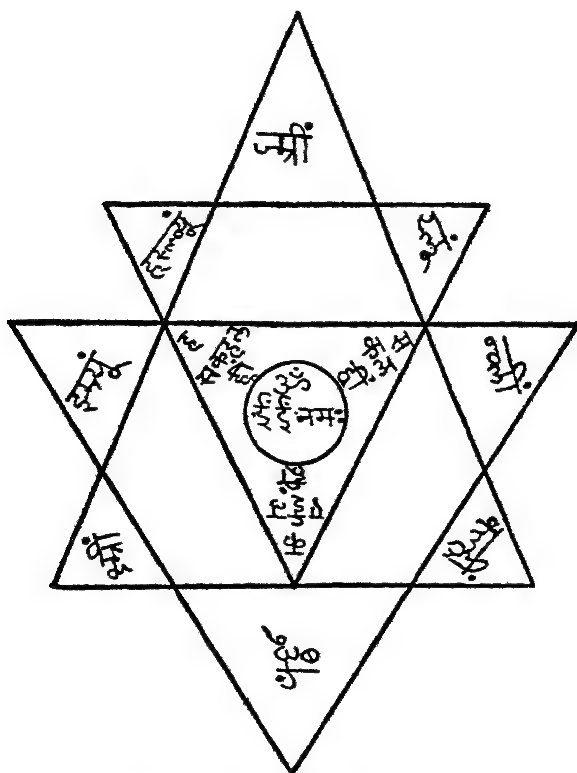
मन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।

त्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च

श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः ॥

बिन्दुत्र्यश्राष्टकोणेषु बीजाक्षरनिवेशनम् ।

त्वा दुःसाधमन्यत्र पार्थक्येन प्रदर्शितम् ॥

बिन्दुत्रिकोणगर्भमष्टकोणचक्रम् ।

॥ श्रीः ॥

वरिवस्यारहस्यम्

सव्याख्यानम्

प्रथमोंशः ।

विद्यानां च मनूनां मनुसंख्यानां च विद्यानाम् ।
उपदेष्टा जयतितरां नरसिंहानन्दनाथगुरुः ॥
वरिवस्यारहस्याख्यो ग्रन्थो यः स्वेन निर्मितः ।
तत्र दुर्घटशब्दानामर्थः संक्षिप्य कथ्यते ॥

'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' (मु० उ० २-१२) 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' (छा० उ० ६-१४-२) इत्यादिश्रुत्या गुरूपसदनस्य तत्त्वज्ञानजनकत्वात्प्रथमं सकलमन्त्राधिष्ठानदेवतारूपं गुरुं श्लेषेण तद्दैवतं नरसिंहं च विघ्नविघाताय स्तुवन्संप्रदायं तदाज्ञयैव प्रवर्तयति—

प्रह्लादाभीष्टदाने विबुधसमुदयस्तूयमानापदाने
शेषक्षोणीभृदन्तःप्रविलसितपदाहोबलक्षेत्रगर्भात् ।
प्रादुर्भूते हिरण्यद्विरदमतिमदध्वान्ततन्त्रं निहन्तुं
धीरे सच्छास्त्रयोनौ मम भुवनगुरावस्तु भक्तिर्नृसिंहे ॥

प्रह्लादाख्यो दैत्यः, तदभीष्टानां दानं यस्मात्; पक्षे प्रकृष्टो ह्लादो ब्रह्मानन्दः, तस्याभीष्टानां धर्मार्थकामानां च दानं यस्मात्; तस्मिन् । विबुधानां देवानां पण्डितानां च समुदयेन समुदायेन स्तूयमानमपदानं पूर्वचरित्रं यस्य तस्मिन् । 'अपदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । हिरण्याख्यो योग्यतया हिरण्यकशिपुः, नामैकदेशे नामग्रहणात्; स एव द्विरदः, सिंहवध्यत्वात्; तम् । कीदृशम् ? अतिशयितमद एवाज्ञानपरिणामत्वाद् ध्वान्तम्, तत्तन्त्रं तदधीनम् । मदपरवशमिति यावत् । पक्षे हिरण्यं धनोपलक्षणम्, द्विरदाः सेनाङ्गोपलक्षणम्, मतिरसच्छास्त्रज्ञानम्, तत्संबन्धी मदो येषां तेषां ध्वान्तानां ध्वकारोऽन्ते येषां नाम्नि तेषां माध्वानां तन्त्रं शास्त्रम्, निहन्तुं शेषक्षोणीभृतः शेषाचलस्यान्तः प्रविलसितं शोभमानं पदं स्थानं यस्य अहोबलाख्यक्षेत्रस्य तस्य गर्भान्मध्यात्, पक्षे अशेषाणां समस्तानां क्षोणीभृतां राज्ञां मध्ये प्रविलसिते पदे चरणौ यस्याहोबलाख्यस्य पुरुषधौरेयस्य तस्य क्षेत्रं पत्नी, तस्या गर्भात्, प्रादुर्भूते; धीरे धैर्य-

शालिनि, पक्षे धियं रातीति धीरः पण्डितस्तस्मिन्; सतां शास्त्राणां योनिः कारणम्, 'यस्य निःश्वसितं वेदाः' 'छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्' इत्यादिश्रवणात्; सच्छास्त्राण्येव योनिर्ज्ञापकहेतुर्यस्येति वा, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ० उ० ३-९-२६) इति श्रवणात्, शास्त्रयोनित्वाधिकरणे द्वेधाऽपि व्याख्यानात्; पक्षे सच्छास्त्राणां योनिः कर्ता, ग्रन्थकर्तेति यावत्; तस्मिन्भुवनगुरौ नृसिंहे नरकेसरिणि नृसिंहनामके च मम भक्तिरस्त्विवति प्रार्थना। अत्रोपमेयोपमाया उपमाया अभेदस्य वा ध्वनिः। श्लेषोऽलंकारः। सोऽपि प्रकृतोभयविषयकः सभङ्गोऽभङ्गश्च। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १ ॥

आ प्राचः कामरूपाद् द्रुहिणसुतनदप्लाविताादा प्रतीचो
गांधारात्सिन्धुसान्द्राद्रघुवरचरितादा च सेतोरवाचः।
आ केदारादुदीचस्तुहिनगहनतः सन्ति विद्वत्समाजा
ये ये तानेष यत्नः सुखयतु समजान्कश्चमत्कर्तुमीष्टे ॥

कामरूपगांधारौ देशौ। सेतुकेदारौ क्षेत्रे। द्रुहिणसुतसिन्धू नदविशेषौ। विदुषां विद्योपासकानां समाजाः, 'न शिल्पादिज्ञानयुक्ते विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते' इत्यादिना विद्वच्छब्दस्योपासकपरताया-स्त्रिशत्याम् (श्लो० ८५) प्रदर्शनात्। समजाः पशुगणाः। 'पशूनां समजोऽन्येषां समाजः' इत्यमरः ॥ २ ॥

स जयति महान्प्रकाशो यस्मिन्दृष्टे न दृश्यते किमपि ।
कथमिव तस्मिञ्ज्ञाते सर्वं विज्ञातमुच्यते वेदे ॥२॥

स सर्वेषामात्मत्वेन प्रसिद्धः, महान्देशकालाद्यनवच्छिन्नः पराप्रकाश्यः, प्रकाशः सर्वदाऽनावृतात्मस्वरूपज्योतिः, 'स्वरूपज्योतिरेवान्तः' इति रहस्यागमात् 'न तत्र सूर्यो भाति' (क० उ० ५-१५) इत्यादिश्रवणाच्च । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यस्मिन्नधिष्ठाने दृष्टे निर्विकल्पात्मकचरमवृत्तिविषयीकृते सति किमपि दृश्यं न दृश्यते, अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वात् । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुतावुक्तं कथं संगच्छत इति साश्चर्यमाह—कथमिवेति । अथ वा विवर्तवादं वेदान्तिसंमतं परिणामवादी तान्त्रिको दूषयति—कथमिवेति । तन्मते मृद्धटादिदृष्टान्तानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्रेयं तान्त्रिकप्रक्रिया—'इच्छामि' 'जानामि' इत्यादावुत्तमपुरुषान्तर्भासमानं स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव प्रकाशाभिधं ब्रह्म । तच्च सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपूर्णत्वव्यापकत्वादिशक्तिसंवलितम् । तस्य चानन्दरूपांश एव स्फुरणं पराहंता विमर्शः परा ललिता भट्टारिका त्रिपुरसुन्दरीत्यादिपदैर्व्यवह्रियते । उक्तं च विरूपाक्षपञ्चाशिकायां विश्वशरीरस्कन्धे—'ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति । एतेऽहंतायाः किल पर्यायाः सद्भिरुच्यन्ते ॥' इति । पराहंतामन्तरेणेदंताया असंस्फुरणा-

शिष्टब्रह्मणा वा जन्यत्वम्। तच्च दृश्यं तत्परिणाम एव, 'तस्यां परिणतायां तु न कश्चित्पर इष्यते' इति वामकेश्वरतन्त्रात्। 'वाचारम्भणं विकारः' (छा० उ० ६-१-४) इत्यादिश्रुतीनां तत्रैव स्वारस्याच्च। शक्तिशक्तिमतोरुपादानोपादेययोरत्यन्तमभेदः, न पुनरौपनिषदादिवद्भेदाभेदौ। अत एव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० उ० ३-१४-१) इति सामानाधिकरण्यमभेदे, न पुनर्बाधायाम्। अद्वैतश्रुतयः सर्वा अप्येतदभिप्रायिका एवाविरुद्धाः। सर्वप्रमाणमूर्धन्यया श्रुत्या तदनुसारितन्त्रैश्चाद्वैते कथिते तद्विरुद्धत्वेन भासमानः कार्यकारणयोर्भेदांश एव कल्पित आस्तां न पुनः सर्वोऽपि प्रपञ्चः। 'नेह नानाऽस्ति किंचन' (बृ० उ० ४-४-१९) इत्यादिश्रुतिष्वपि भेदांशस्यैव निषेधो न प्रपञ्चस्य। 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादौ श्रूयमाणो भेदवत्प्रपञ्चाभावोऽपि विशेषणाभावप्रयुक्त एव। अत एव भामत्यां हाटकमकुटग्रन्थे भेदस्यैव हाटकन्यूनसत्ताकत्वं न मकुटस्योक्तम्, परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वावश्यिकत्वात्। 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' (गौड० १-१७) इत्यत्रापि द्वैतशब्देन भेदस्यैव मिथ्यात्वमुच्यते न पुनर्भेदवतः; तथात्वे तु प्रतियोगितासंबन्धेन जगत इवानुयोगितासंबन्धेन ब्रह्मणो भेदवत्त्वस्य सत्त्वात्सदसद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायसिद्धत्वाविशेषान्मिथ्यात्वापत्तेः। ततश्च श्रुतेरपि परिणामवाद एव संमतः सिध्यति। भगवता व्यासेनापि 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात' (ब्र०सू० १-४-१३) इत्यस्मिन्नधिकरणे

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां मृद्धटनखनिकृन्तनादिदृष्टान्तम् ‘बहु स्यां प्रजायेय’ (तै० उ० २-७) इत्यभिध्योपदेशादिकं चानुसंद्धानेन परिणामवाद एवाभिप्रेतः, कण्ठरवेणोक्तश्च ‘आत्मकृतेः परिणामात्’ (ब्र० सू० १-४-२६) इति सूत्रे। भाष्यकारैरपि तत्र विवर्तवादानुसारेण व्याचक्षाणैरपि सौन्दर्यलहर्याम् ‘मनस्त्वं व्योम त्वम्—’ (३५) इति श्लोके ‘त्वयि परिणतायाम्’ इति स्वाभिमतः परिणामवाद एव स्फुटीकृतः। अस्मिन्पक्षे रहस्यनामसहस्रे ‘मिथ्याजगदधिष्ठाना’ (७३५) इत्यादौ श्रूयमाणं मिथ्यात्वं तु स्वानतिरिक्तरूपत्वम्, घटादिरूपेणानित्यत्वं ब्रह्मरूपेण नित्यत्वम्, मृद्धटयोरभेदेऽपि घटरूपेण ध्वस्तत्वं मृद्रूपेणाध्वस्तत्वं चेत्यादिवद्विरुद्धधर्मनिरासादिकमूह्यमित्यादिकः शांभवानन्दकल्पलतायां विस्तरः ॥ ३ ॥

इममेवार्थं श्लोकद्वयेनाह—

नैसर्गिकी स्फुरत्ता विमर्शरूपाऽस्य वर्तते शक्तिः ।
तद्योगादेव शिवो जगदुत्पादयति पाति संहरति ॥४॥

इहोत्पादनादि त्रयं तिरोधानानुग्रहयोरुपलक्षणम् ॥ ४ ॥

साऽवश्यं विज्ञेया यत्परिणामादभूदेषा ।
अर्थमयी शब्दमयी चक्रमयी देहमय्यपि च सृष्टिः ॥५॥

अवश्यम् , सर्वविज्ञानसाधनत्वान्मोक्षादिपुरुषार्थप्रदत्वाच्च । अर्थमयी शिवादिक्षित्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वरूपा । शब्दमयी परादिवैखर्यन्ता । चक्रमयी बिन्द्वादिभूगृहान्ता । देहमयी सूक्ष्मादिस्थूलान्ता ॥ ५ ॥

तज्ज्ञानार्थमुपाया विद्या लोके चतुर्दश प्रोक्ताः ।
तेष्वपि च सारभूता वेदास्तत्रापि गायत्री ॥६॥

चतुर्दश विद्याः, चत्वारो वेदाः षडङ्गानि न्यायो मीमांसा पुराणं धर्मशास्त्रं चेति । तन्त्राणां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः । तेषां प्रामाण्यसमर्थनं चास्मदीये त्रिपुरसुन्दरीबाह्यवरिवस्याविधौ द्रष्टव्यम् । तन्त्रराजव्याख्याने च विस्तरेण तन्त्राणां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः प्रपञ्चयिष्यते । एवं च न शिष्टाकोपाधिकरणस्थवार्त्तिकविरोधः, शास्त्रपरिमाणानतिक्रमात् ॥ ६ ॥

तस्या रूपद्वितयं तत्रैकं यत्प्रपठ्यते(ऽ)स्पष्टम् ।
वेदेषु चतुर्ष्वपि परमत्यन्तं गोपनीयतरम् ॥७॥

तस्या गायत्र्याः । स्पष्टमस्पष्टं चेति पदच्छेद आवृत्त्या । चरणत्रयम् 'तत्सवितुः' इत्यादि स्पष्टम् । 'परोरजसे सावदोम्' इति चतुर्थचरणं त्वस्पष्टमित्यर्थः । परं श्रीविद्याख्यं द्वितीयं रूपम् ॥ ७ ॥

यद्यपि तन्त्रराजादौ सौन्दर्यलहर्यो च हादिविद्याया एव प्रथममुद्धारो दृश्यते, तथाऽपि 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा' इति वचनात्, षोडशीघटकत्वाच्च, 'यदक्षरैकमात्रेऽपि' 'यदेकादशमाधारम्' इत्यादिरहस्यार्थप्रतिपाद्यक्षरशालित्वाच्च, त्रिशत्यामस्या एवादराच्च, त्रिपुरोपनिषद्येतन्मूलकत्वेनैवान्यासामुद्धाराच्च, योगिनीहृदयादावुक्तानामिहापि वक्ष्यमाणानामर्थानामत्रैव स्वारस्याच्च, सांख्यायनश्रुतौ 'चत्वार ईं बिभ्रति' इत्यस्यामृचि च प्रथममस्या एवोद्धाराच्च कादिविद्यायाः प्राधान्यमिति द्योतयंस्तस्याः प्रतीकमादत्ते—

कामो योनिः कमलेत्येवं संकेतितैः शब्दैः ।
व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि ॥८॥

'कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहसा मातरिश्वाऽभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहासकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या ॥' इति सांख्यायनश्रुतिः । कामो मातरिश्वा च ककारः । योनिरेकारः । कमला तुरीयः स्वरः । वज्रपाणिरिन्द्रश्च लकारः । गुहाद्वयं माया च लज्जाबीजम् । हसेति सकलेति च स्वरूपम् । गुहया सह समासाद्बहुवचनं न पुनः सकारो दीर्घः । एवं ळकारोऽपि । अभ्रं हकारः । एतादृशैः संकेतितशब्दैर्व्यवहारादत्यन्तगोपनीयत्वं समर्थितं भवति ॥ ८ ॥

विद्यावर्णानुद्धरति—

क्रोधीशः श्रीकण्ठारूढः कोणत्रयं लक्ष्मीः ।
मांसमनुत्तररूढं वाग्भवकूटं प्रकीर्तितं प्रथमम् ॥९॥
शिवहंसब्रह्मवियच्छक्राः प्रत्येकमक्षरारूढाः ।
द्वैतीयीकं कूटं कथितं तत्कामराजाख्यम् ॥१०॥
शिवतो वियतो मुक्तं तृतीयमिदमेव शक्तिकूटाख्यम् ।
हृल्लेखानां त्रितयं कूटत्रितयेऽपि योज्यमन्ते स्यात् ॥११॥

क्रोधीशो ब्रह्मा च ककारः । श्रीकण्ठोऽनुत्तरमक्षरं चाकारः । तमारूढस्तेन युक्तः । कोणत्रयं योनिः । लक्ष्मीः कमला । मांसं शक्रश्चेन्द्रः । शिवो वियच्च हकारः । हंसः सकारः । अक्षर-समूहात्मकत्वात्कूटत्वव्यपदेशः ॥ ९—११ ॥

हृल्लेखायाः स्वरूपं तु व्योमाग्निर्वामलोचना ।
बिन्द्वर्धचन्द्ररोधिन्यो नादनादान्तशक्तयः ॥१२॥
व्यापिकासमनोन्मन्य इति द्वादशसंहतिः ।
बिन्द्वादीनां नवानां तु समष्टिर्नाद उच्यते ॥१३॥

व्योम हकारः केवलो न त्वकारविशिष्टः । अग्नी रेफस्तादृशः । वामलोचना ईकारः । बिन्द्वादयो नवापि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमकालै-

यद्यपि तन्त्रराजादौ सौन्दर्यलहर्यां च हादिविद्याया एव प्रथममुद्धारो दृश्यते, तथाऽपि 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा' इति वचनात्, षोडशीघटकत्वाच्च, 'यदक्षरैकमात्रेऽपि' 'यदेकादशमाधारम्' इत्यादिरहस्यार्थप्रतिपाद्यक्षरशालित्वाच्च, त्रिशत्यामस्या एवादराच्च, त्रिपुरोपनिषद्येतन्मूलकत्वेनैवान्यासामुद्धाराच्च, योगिनीहृदयादावुक्तानामिहापि वक्ष्यमाणानामर्थानामत्रैव स्वारस्याच्च, सांख्यायनश्रुतौ 'चत्वार ईं बिभ्रति' इत्यस्यामृचि च प्रथममस्या एवोद्धाराच्च कादिविद्यायाः प्राधान्यमिति द्योतयंस्तस्याः प्रतीकमादत्ते—

कामो योनिः कमलेत्येवं संकेतितैः शब्दैः ।
व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि ॥८॥

'कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहसा मातरिश्वाऽभ्रमिन्द्रः पुनर्गुहासकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या ॥' इति सांख्यायनश्रुतिः । कामो मातरिश्वा च ककारः । योनिरेकारः । कमला तुरीयः स्वरः । वज्रपाणिरिन्द्रश्च लकारः । गुहाद्वयं माया च लज्जाबीजम् । हसेति सकलेति च स्वरूपम् । गुहया सह समासाद्बहुवचनं न पुनः सकारो दीर्घः । एवं लकारोऽपि । अभ्रं हकारः । एतादृशैः संकेतितशब्दैर्व्यवहारादत्यन्तगोपनीयत्वं समर्थितं भवति ॥ ८ ॥

विद्यावर्णानुद्धरति—

क्रोधीशः श्रीकण्ठारूढः कोणत्रयं लक्ष्मीः ।
मांसमनुत्तररूढं वाग्भवकूटं प्रकीर्तितं प्रथमम् ॥९॥
शिवहंसब्रह्मवियच्छक्राः प्रत्येकमक्षरारूढाः ।
द्वैतीयीकं कूटं कथितं तत्कामराजाख्यम् ॥१०॥
शिवतो वियतो मुक्तं तृतीयमिदमेव शक्तिकूटाख्यम् ।
हृल्लेखानां त्रितयं कूटत्रितयेऽपि योज्यमन्ते स्यात् ॥११॥

क्रोधीशो ब्रह्मा च ककारः । श्रीकण्ठोऽनुत्तरमक्षरं चाकारः । तमारूढस्तेन युक्तः । कोणत्रयं योनिः । लक्ष्मीः कमला । मांसं शक्रश्चेन्द्रः । शिवो वियच्च हकारः । हंसः सकारः । अक्षर-समूहात्मकत्वात्कूटत्वव्यपदेशः ॥ ९—११ ॥

हृल्लेखायाः स्वरूपं तु व्योमाग्निर्वामलोचना ।
बिन्द्वर्धचन्द्ररोधिन्यो नादनादान्तशक्तयः ॥१२॥
व्यापिकासमनोन्मन्य इति द्वादशसंहतिः ।
बिन्द्वादीनां नवानां तु समष्टिर्नाद उच्यते ॥१३॥

व्योम हकारः केवलो न त्वकारविशिष्टः । अग्नी रेफस्तादृशः । वामलोचना ईकारः । बिन्द्वादयो नवापि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमकालै-

रुच्चार्या ध्वनिविशेषाः ; वर्णविशेषा वा । न च ककारादिवत्स्पष्टमनुच्चार्यत्वात्तन्त्रीस्वरतुल्यत्वेन श्रूयमाणत्वाच्च कारप्रत्ययाद्यभावाच्च 'बीजबिन्दुध्वनीनां च त्रिकूटेषु ग्रहात्मिका' इत्यादौ ध्वनिपदेनैव तन्त्रेषु व्यवहाराच्च न वर्णत्वमर्धचन्द्रादेरिति वाच्यम्, अनुस्वारविसर्गादावुक्तहेतुसत्त्वेऽपि वर्णत्वस्येष्टत्वात् । कथमन्यथा 'त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः' इति प्रतिज्ञाय 'अनुस्वारो विसर्गश्च—' इति गणनं शिक्षायां संगच्छेत ? न च तादृशसंख्याविरोधादेव नात्र वर्णत्वम्, तत्र स्पष्टोच्चार्याणामेव गणनात् । न च ताल्वादिपरिगणितस्थानानभिव्यङ्ग्यत्वान्न वर्णत्वम्, तदनभिव्यङ्ग्यत्वस्य पश्यन्त्यादावव्याप्तेः, 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति श्रुत्या वर्णसमूहात्मकपदत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत एव चतुःशतीशास्त्रे नादस्यार्थवर्णनं संगच्छते । न च रथघोषवत्पदार्थस्मारकत्वोपपत्तिः ; तत्र हि तत्कालकरणीयत्वसंबन्धेन माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणस्य स्मृतिविषयताया वाचनिकत्वेन रथघोषसामान्यस्य लौकिकादिसाधारणस्य स्मारकत्वाभावेन तस्य तत्र शक्तेरयोगात्, प्रकृते तु न तथेति वैषम्यात् ; 'हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाऽक्षरैः'. इत्यादौ प्रतिहृल्लेखं हकाररेफेकारानुस्वारनादपञ्चकमिति पञ्चदशाक्षराणीत्युक्त्या, नादेऽक्षरत्वव्यवहारस्यासकृद्योगिनीहृदये 'भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णाध्वमादनौ । अर्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते । महात्रिपुरसुन्दर्या

मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः ॥' इति ज्ञानार्णवादावप्यसकृद्व्यवहारस्य दर्शनाच्च। ध्वनिपदेन व्यवहारस्तु तत्तुल्यत्वाल्लक्षणया ध्वनिपर्याय-नादपदवाच्यत्वान्नेयार्थरूपलक्षणया वा नेय इति दिक्। एवं च प्रथमतृतीयकूटे अष्टादशवर्णात्मके; मध्यमकूटं तु चतुरधिकम्; संहत्याष्टपञ्चाशद्वर्णात्मिका विद्येति सिद्धम्। यद्यपि बिन्दुविनिर्मुक्ताना-मेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे, तथाऽपि व्यवहारसौकर्याय तत्सहितानामेव साऽत्र कृतेति ध्येयम् ॥ १२, १३ ॥

सिद्धमेवाह—

प्रथमेऽष्टादश वर्णा द्वाविंशतिरक्षराणि मध्ये स्युः।
प्रथमेन तुल्यमन्त्यं संघातेनाष्टपञ्चाशत् ॥१४॥

वर्णानां कालानाह—

मात्राद्वितयोच्चार्या कामकला च त्रिकोणा च।
बिन्दुरहितहृल्लेखा मात्राकालत्रयोच्चार्याः ॥१५॥
अन्येषां वर्णानां मात्राकालोऽर्धमात्रया सहितः।
बिन्दोरर्धं मात्रा परे परे चापि पूर्वपूर्वार्धाः ॥१६॥
संहत्यैकलवोनो मात्राकालोऽस्य नादस्य।

मात्रा लघ्वक्षरस्य कालः। तद्‌द्विगुणो गुर्वक्षरस्य। अत एव कामकला कमला त्रिकोणा योनिश्च द्विमात्रा। हृल्लेखायां द्वयोर्व्यञ्जनयोरेका मात्रा कामकलाया द्वे मात्रे इति तिस्रः। अन्येषामकारसहितानां कादिदशवर्णानाम्। बिन्दोरपि व्यञ्जनत्वादर्धा मात्रा, 'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्॥' इति वचनात्। परे परे अर्धचन्द्ररोधिन्यादयः पूर्वपूर्वार्धाः; अर्धचन्द्रस्यार्धकालो रोधिन्याः, रोधिन्यर्धकालो नादस्येत्यादिक्रमेण कालवन्तः। अयं भावः—कालपरमाणुर्लव इत्युच्यते, 'नलिनीपत्रसंहत्याः सूक्ष्मसूच्यभिवेधने। दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञितः। अतः सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो भृगूद्वह॥' इति वचनात्। षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयलवैरेका मात्रा। बिन्दोरष्टाविंशत्युत्तरशतं लवाः। अर्धचन्द्रस्य चतुःषष्टिः। रोधिन्या द्वात्रिंशत्। नादस्य षोडश। नादान्तस्याष्टौ। शक्तेश्चत्वारः। व्यापिकाया द्वौ लवौ। समनाया एको लवः। उन्मनायास्तु नास्त्येव कालः। यद्यपि योगिनीहृदये चक्रसंकेते 'दीपाकारोऽर्धमात्रश्च' इत्यनेन बिन्दोः कालमुक्त्वाऽर्धचन्द्रादेः शक्तिपर्यन्तस्य चतुरंशाष्टांशषोडशांशादिरूपभागद्वैगुण्यं कालस्योक्त्वा शक्त्यादीनां पूर्वपूर्वद्विगुणांशकालवत्त्वं सामान्येनोक्तम् 'चतुःषष्टिस्तदूर्ध्वं तु द्विगुणं द्विगुणं ततः' इति, तेन च वचनेन मात्राया द्वादशोत्तरपञ्चशततमो भाग उन्मनाकालः, मात्रास्वरूपं

च द्वादशोत्तरपञ्चशतलवात्मकत्वमेव प्रतीयते, अत एव 'देशकालानवच्छिन्नं तदूर्ध्वं परमं महत्' इत्युत्तरग्रन्थेऽप्युन्मनायाः परत एव कालानवच्छेद उक्त इति व्यक्तं प्रतीयते; तथाऽपि 'चतुःषष्टिः—' इति श्लोकस्य शक्तेश्चतुःषष्टितमो मात्राभागः, तदूर्ध्वं द्विगुणं व्यापिकाया अष्टाविंशत्युत्तरशततमो भागः, ततो द्विगुणं समनायाः षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयात्मको भाग इत्यर्थः ततस्तदूर्ध्वमिति पदाभ्यां द्विगुणपदद्वयेन च स्पष्टं प्रतीयते; अत एवोत्तरार्धे 'शक्त्यादीनां च मात्रांशो मनोन्मन्यास्तथोन्मनी' इत्यत्र मनोन्मनीति पदस्य समनापर्यायस्य समनापर्यन्तानामित्यर्थकत्वमङ्गीकृत्य शक्त्यादीनां तिसृणामित्यमृतानन्दैर्व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥ नादस्य बिन्द्वादिनवकस्य ।

एकादश वाक्कूटे सार्धा एकादशोदिता मध्ये ॥१७॥
सार्धा अष्टौ शक्तावेकैकलवोनिता मात्राः ।
संहत्यैकत्रिंशन्मात्रा मन्त्रे लवत्रयन्यूनाः ॥१८॥

शक्तौ तृतीयकूटे ॥ १७, १८ ॥

उत्पत्तिस्थानयत्नावाह—

कण्ठे च कण्ठतालुनि तालुनि दन्तेषु मूर्ध्नि नासायाम् ।
स्पृष्टविवाराद्यान्तरबाह्यैर्यत्नैरतदक्षरोत्पत्तिः ॥१९॥

ककारत्रयमकारदशकं हकारपञ्चकं च कण्ठे। द्वितीयमक्षरं कण्ठतालुनि। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। ईकारचतुष्टयं तालुनि। लकारत्रयं सकारद्वयं च दन्तेषु। रेफत्रयं मूर्ध्नि। बिन्द्वादिनवकत्रयं नासायाम्। स्पृष्टेति। ककाराः स्पृष्टयत्नाः। अकाराः संवृताः। ईकारा एकारश्च विवृताः। रेफा लकाराश्चेषत्स्पृष्टाः। हकाराः सकारौ चेषद्विवृताः। बिन्द्वादयः संवृततमाः। इत्याभ्यन्तरो यत्नः। ककारा विवारश्वासघोषवन्तः। सकारौ महाप्राणवन्तौ विवारादिमन्तौ च। स्वराः सर्वेऽप्युदात्ताः। रेफा लकाराश्च संवारनादघोषाल्पप्राणवन्तः। हकाराः संवारादित्रयवन्तो महाप्राणवन्तश्च। बिन्द्वादयस्त्वात्यन्तिकसंवारादिचतुष्कवन्तः। इति बाह्यप्रयत्नः ॥१९॥

अथ वर्णानां स्थितिस्थानं रूपमाकारं चाह—

प्रलयाग्निनिभं प्रथमं मूलाधारादनाहतं स्पृशति।
तस्मादाज्ञाचक्रं द्वितीयकूटं तु कोटिसूर्याभम् ॥२०॥
तस्माल्ललाटमध्यं तार्तीयं कोटिचन्द्राभम्।
मालामणिवद्वर्णाः क्रमेण भाव्या उपर्युपरि ॥२१॥

मूलाधारादित्यादि पञ्चमीत्रयं ल्यब्लोपे। मूलाधारमारभ्येत्यर्थः। तस्मादनाहतमारभ्य। तस्मादाज्ञाचक्रमारभ्य। इदं च स्थानत्रयं बिन्द्वादिरहितकूटत्रयस्यैव। सुषुम्णाख्यनाडीमूलाग्रयोर्द्ध्वे सहस्रदलक-

मले, मध्ये चाष्टदलषड्दलादीनि त्रिंशत्पद्मानि सविस्तरं स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितानि। तत्र गुदोपरि द्व्यङ्गुलोर्ध्वे लिङ्गे नाभौ हृदि कण्ठे भ्रूमध्ये च मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञानामकानि चतुःषड्दशद्वादशषोडशद्विदलानि द्विद्विग्रन्थिमध्यसंदष्टानि चक्रपदवाच्यान्यपि षट्पद्मानि सन्तीत्यन्यत्र विस्तरः ॥२०,२१॥

आधारोत्थितनादो गुण इव परिभाति वर्णमध्यगतः।

अत्रेयं शब्दसृष्टिप्रक्रिया—वटबीजान्तर्गतवटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशब्दसृष्टिसूक्ष्मरूपशालिनी पूर्वोक्तरूपा त्रिपुरसुन्दर्येव तादृशसूक्ष्मरूपवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तकपरापदवाच्या। सैव च माति तरति काशयतीति च व्युत्पत्त्या मातृकेत्युच्यते। तस्यां च निर्विकारायामप्यनादिसिद्धप्राण्यदृष्टवशात्स्वान्तःसंहृतविश्वसिसृक्षोत्पद्यते। ततः स्रष्टव्यपदार्थानालोचयति, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (तै० उ० २-६) इति श्रुतेः। तादृशमीक्षणमेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्तीति पदं प्रवर्तते। सैव पश्यन्त्याख्या मातृका करणसरणिमुत्तीर्णत्वादुत्तीर्णेत्युच्यते। तदवयवाश्च वामादयोऽष्टौ शक्तयोऽन्यत्र प्रपञ्चिताः। अतः सैव व्यष्टिसमष्टिवेषेण नवविधा। ततो नव नादा अविकृतशून्यादयो जाताः। तत्समष्टिश्च नादध्वन्यादिपदवाच्या नातिसूक्ष्मा परावन्नातिस्थूला वैखरीवदतो मध्यमाख्या मातृका मध्यमावयवरूपमविकृतशून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्ष-

राख्यं नादनवकं मूलाधारादिषट्के नादे नादान्ते ब्रह्मरन्ध्रे च स्थितम्। नवभिर्नादैरकचटतपयशळाख्यवर्गनवकवती वैखर्याख्या मातृका जाता, वै निश्चयेन स्पष्टतरत्वात्खं कर्णविवरवर्तिनभोरूप-श्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छति तज्जन्यज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्ते-रित्याद्यन्यतो विस्तरः। एवं च ककारादौ कत्वादिवर्णधर्माणां षड्जत्वादिध्वनिधर्माणां चानुभूयमानत्वात्परिणामे परिणामिनोऽनु-स्यूतताया मृद्घटे दर्शनाच्च वर्णेषु नादोऽनुस्यूतः। तन्तुविशेषजन्यः पटविशेषो वर्णकपदवाच्यः। तत्र कप्रत्ययपरित्यागेन प्रयोगस्त्वक्षर-वाचकवर्णपदेन श्लेषार्थः। गुण इव वर्णकाख्यपटविशेषोपादान-भूततन्तुविशेषवन्मालामण्याधारसूत्रवच्चेत्यर्थः। वर्णमध्यगत इत्यस्य द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे वर्णशरीरान्तर्भागे च स्थित इत्यर्थः। अयं भावः—द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे मणिद्वयमध्यभागस्थशुद्धसूत्रवच्छुद्धनादस्य भानम्, वर्णशरीरान्तर्भागे तु पटाभेदेन संवलिततन्तुवद्घटान्तर्मृद्वच्च तत्तद्वर्णाभेदेनैव नादस्य भानम्, न पुनस्तत्र मण्यन्तर्गतसूत्रदृष्टान्तः, तस्य मणितोऽत्यन्तभिन्नत्वादिति।

अथावशिष्टस्य बिन्द्वादिनवकस्य स्थितिस्थानरूपाकारानाह—

मध्येफालं बिन्दुर्दीप इवाभाति वर्तुलाकारः ॥२२॥
तदुपरि गतोऽर्धचन्द्रोऽन्वर्थः कान्त्या तथाऽऽकृत्या।
अथ रोधिनी तदूर्ध्वं त्रिकोणरूपा च चन्द्रिकाकान्तिः ॥

नादस्तु पद्मरागवदण्डद्वयमध्यवर्तिनीव सिरा ।
नादान्तस्तडिदाभः सव्यस्थितबिन्दुयुक्तलाङ्गलवत् ॥२४॥
तिर्यग्बिन्दुद्वितये वामोद्गच्छत्सिराकृतिः शक्तिः ।
बिन्दूद्गच्छत्त्र्यश्राकारधरा व्यापिका प्रोक्ता ॥२५॥
ऊर्ध्वाधोबिन्दुद्वयसंयुतरेखाकृतिः समना ।
सैवोर्ध्वबिन्दुहीनोन्मना तदूर्ध्वं महाबिन्दुः ॥२६॥
शक्त्यादीनां तु वपुर्द्वादशरविकान्तिपुञ्जाभम् ।

मध्येफालं फालस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः । कान्त्या आकृत्या चान्वर्थः । अर्धचन्द्रवत्कान्तिराकारश्चेत्यर्थः । अण्डस्थानीयौ द्वौ बिन्दू सिरास्थानीया मध्यरेखा चेति त्रयं संहत्य नादस्याकारः, 'बिन्दुद्वयान्तरे दण्डः शेवरूपो मणिप्रभः' इति चक्रसंकेतोक्तेः । शेवो मुष्कद्वयमध्यवर्तिनी नाडी, मणिः पद्मराग इति तु सांप्रदायिकी व्याख्या । दण्डस्य शेवरूपत्वविशेषणं घनतादार्ढ्ययोर्निरासाय, केशतुल्यपिष्टविकारेषु पायसोपयुक्तेषु शेवपदप्रयोगादित्यपि व्याख्या नातीव विरुद्धा । ऊर्ध्वाग्रं दक्षिणारं लाङ्गलम्, वामभागे बिन्दुरेक इति नादान्ताकारः । विसर्जनीयवदूर्ध्वाधो बिन्दुद्वयमिति भ्रमनिरासायाह—तिर्यगिति । वामाद्वामभागस्थबिन्दुमारभ्योर्ध्वं गच्छन्ती निःसरन्ती या सिरा रेखा तदा-

कारेत्यर्थः । 'शक्तिर्वामस्थबिन्दूद्यत्सिराकारा' इति चक्रसंकेते । आर्षत्वात्समस्तस्यापि बिन्दुपदस्य पूर्वपदेन सह बहुव्रीह्यवयवत्वेन उत्तरपदेन सह पञ्चमीतत्पुरुषावयवत्वेनापि काकाक्षिन्यायेनान्वय इति सांप्रदायिकैर्व्याख्यानात् । उद्यत्पदस्य सामान्यवाचकस्यापि बिन्दूद्यदिति विशेषे लक्षणायां वामस्थाद्बिन्दोरुद्यन्त्याः सिराया आकारो यस्या इत्येव विगृह्य बिन्दोर्वामस्थत्वविशेषणबलादेव दक्षिणदिग्भागे निःसिराक एको बिन्दुरस्तीति गम्यत इति व्याख्यायां वा न कोऽपि क्लेशः । बिन्दुसंस्पृष्टाग्रकत्रिकोणाकारा व्यापिका । 'बिन्दुद्वयान्तरालस्थऋजुरेखामयी पुनः । समना' इति वचने शक्तिवद्बिन्दुद्वयं तिर्यग्रूपं मा भूदित्यतः संप्रदायमनुसरन्नाह—ऊर्ध्वाध इति । संयुताऽग्रमूलभागयोः संश्लिष्टा न त्वस्पृशन्ती स्थिता । इयं च ब्रह्मरन्ध्रसंस्थाना । इयमेव च मनोन्मनीत्यपि व्यवह्रियते । मनसो यथावस्थितरूपस्यैवाभ्यासविशेषेणैतावत्पर्यन्तवृत्त्युद्गमः सुसाध इत्यतः समनेत्युच्यते । एतदुपरि तु रूपान्तरं प्राप्तस्यैव मनसो धृतिविषयतेत्यत उत्क्रान्तमनस्कत्वादुन्मना । प्रकृतानुपयुक्तमप्युन्मनोपरिस्थाः चक्रराजस्य त्रिविधभावनान्तर्गतनिष्कलभावनायामुपयुक्तत्वेन प्रसङ्गादाह—तदूर्ध्वं महाबिन्दुरिति ॥ २२—२६ ॥ शक्त्यादीनामिति समनान्तानां तिसृणामिति संप्रदायः । 'शक्त्यादीनां तिसृण द्वादशरवितुल्यकान्तयस्तनवः' इति पाठो युक्तः । बिन्द्वादिस्वरूपाद्यविस्तरः स्वच्छन्दसंग्रहे द्रष्टव्यः ॥

अथ वर्णानामुच्चारणप्रकारमाह—

इत्येवं वर्णानां स्थानं ज्ञात्वोच्चरेद्यत्नात् ॥२७॥
नादः प्राथमिकस्तु द्वितीयकूटेन साकमुच्चार्यः ।
द्वैतीयीकं नादं तार्तीयेनोच्चरेन्न पृथक् ॥२८॥
बिन्द्वादिनवकयोस्तु प्राक्तनकूटस्थयोरनयोः ।
संमेलनेन शबलं तार्तीयीकं विभावयेत्कूटम् ॥२९॥
बिन्द्वादिकसमनान्तं क्रमेण तार्तीयमुच्चरेन्नादम् ।
उन्मन्यन्तर्लीनं विभावयेदेतदुच्चरणम् ॥३०॥

स्थानं कण्ठाद्युत्पत्तिस्थानं मूलाधारादिस्थितिस्थानं च । यत्नादान्तरबाह्ययत्नपूर्वकम् । इदं च मानसजपातिरिक्तविषयम् । तत्र तत्तत्स्थानयत्नविभावनमात्रस्योपयोग इति द्रष्टव्यम् । नादो बिन्द्वादिनवकम् । पूर्वपूर्वकूटस्थनादस्योत्तरोत्तरकूटोच्चारणेनैवोच्चरितप्रायत्वान्न तत्र पार्थक्येन यत्नः कालविलम्बो वा कार्य इत्यर्थः । तृतीयकूटे तूत्तरकूटाभावात्तदुभयमपेक्षितमित्याह—बिन्द्वादिकेति ॥ २७—३० ॥

पूर्वं विद्यास्वरूपस्य काल उक्तः, इदानीमुच्चारणकालं निष्कृष्याह—

आद्ये दश मध्ये ताः सार्धास्तार्तीयकूटेऽष्टौ ।
एकलवोना ऊनत्रिंशन्मात्रा मनोर्जपे कालः ॥३१॥

आद्ये कूटे दश मात्राः। मध्ये कामराजकूटे ता दश सार्धा मात्राः। तार्तीयकूटेऽष्टाविति। अस्य पूर्वपरवर्ति पदद्वयं काकाक्षिन्यायेन द्विर्द्विरन्वयितव्यम्। तेनैकलवोनाः सार्धा अष्टौ मात्रास्तृतीयकूटे यथापूर्वमवस्थिता इत्यर्थः। संहत्य त्वाह—एकलवोना इति। ऊनत्रिंशदेकोनत्रिंशत्। जपे वाचिके। न तु मानसे पूर्वोक्तकालादयः। प्रथमद्वितीयकूटस्थास्तु यत्र न्यासादौ संध्याङ्गभूतैकैककूटमात्रजपे च प्रातिस्विकमुच्चारणेन कूटानां विनियोगविधिस्तत्रैव सार्थका इति ज्ञेयम्॥ २१॥

अथ कूटानां व्यष्टिसमष्टिभेदेन चतुर्धा भिन्नानां स्वरूपविशेषानाह—

व्यष्टिसमष्टिविभेदादस्यां चत्वारि बीजानि।
सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यारूपाणि भावनीयानि॥२२॥
पुटधामतत्त्वपीठान्वयलिङ्गक्रमातृतत्समष्टीनाम्।
रूपान्तराणि बीजान्यमूनि चत्वारि चिन्तनीयानि॥२३॥

अनाख्या तिरोधानानुग्रहयोः समष्टिः, कृत्यपञ्चकेष्वप्यौदासीन्यावलम्बनरूपावस्थानविशेषो वा। पुटादिषट्कं धामसप्तकं च त्रित्रिरूपं पृथक्पृथक्, तत्समष्टिरेकैकेत्येवं चत्वारि चत्वारि। यथा—पुटानि ज्ञातृज्ञानज्ञेयानि तत्सामरस्यं च। धामानि चक्रनाथदशाशक्तित्रयात्म-

रूपाणि सप्त । तत्र चक्राण्यग्निचक्रसूर्यचक्रसोमचक्राणि ब्रह्मचक्रं च । नाथा मित्रेशनाथषष्ठीशनाथोड्डीशनाथाश्चर्यानन्दनाथश्च । दशा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयस्तुरीया च । शक्तयः—वामाज्येष्ठारौद्र्यः शान्ता च; इच्छाज्ञानक्रिया अम्बिका च; कामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालिन्यो महात्रिपुरसुन्दरी च । आत्मान आत्मान्तरात्मपरमात्मानो ज्ञानात्मा च । तत्त्वान्यात्मतत्त्वविद्यातत्त्वशिवतत्त्वानि सर्वतत्त्वं च । पीठानि कामरूपपूर्णगिरिजालंधराण्योड्याणपीठं च । अन्वयाः प्राग्दक्षिणपश्चिमान्वया उत्तरान्वयश्च । एत एव समयपदेनाम्नायपदेन च कथ्यन्ते । लिङ्गानि स्वयंभूबाणेतराणि परं च । मातृकाः पश्यन्तीमध्यमावैखर्यः परा च । धामपदार्थत्वेनोक्तं शक्तित्रयं मातृपदस्य वाऽर्थः ॥ ३२, ३३ ॥

अथ प्रत्यक्षरं स्वरूपमाह—

एकैकस्मिन्कर्मणि सृष्ट्यादिविभेदतस्त्रिविधे ।
ब्रह्माद्या अधिपतयो भारत्यादिस्वशक्तिभिः सहिताः ॥३४॥
ब्रह्मादयस्त्रयोऽमी भारत्याद्याश्च शक्तयस्तिस्रः ।
प्रत्यक्षरस्वरूपाः शाक्तार्थे वक्ष्यमाणया रीत्या ॥३५॥

सृष्टिकर्म त्रिविधं सृष्टिसृष्टिः सृष्टिस्थितिः सृष्टिसंहृतिश्चेति । एवं स्थितिकर्म स्थितिसृष्टिः स्थितिस्थितिः स्थितिसंहृतिश्चेति । एवं संहृतिकर्मापि संहृतिसृष्टिः संहृतिस्थितिः संहृतिसंहृतिश्चेति ।

अत्र प्रतित्रिकं ब्रह्मादयस्त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा भारतीपृथिवीरुद्राणीसहिता अधिपतयः। एवं च प्रथमकूटे—ककारो ब्रह्मण एव रूपान्तरम्, त्रिकोणा तु भारतीस्वरूपा, तुर्यः स्वरो विष्णुस्वरूपः, लकारः पृथिवीस्वरूपः, हकारो रुद्रस्वरूपः, रेफो रुद्राणीस्वरूपः, तुर्यः स्वरस्तु शान्ताम्बिकात्मकमिथुनस्वरूपः। द्वितीयकूटे मध्यमहकारं परित्यज्यावशिष्टाक्षरेष्वेषैव रीतिः। तृतीयकूटे तु द्वितीयकूटस्थपरित्यक्तहकारस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्भारतीमारभ्यैव सकारेणारम्भः। शक्तिकूटत्वेन शक्तेः प्राधान्येन प्रथमं निर्देशः। तदेतदाह—शाक्तार्थे वक्ष्यमाणयेति ॥ ३४, ३५ ॥

अथावशिष्टानां बिन्द्वादीनां स्वरूपमाह—

हृल्लेखाकामकलासपरार्धकलाख्यकुण्डलिन्युत्थाः।
नादाश्चक्रत्रितयत्रितयात्मानो विभावनीयाः स्युः ॥३६॥

अत्र प्रथमकूटे या हृल्लेखा तदन्तर्गता या कामकला तस्यां गुरुमुखैकवेद्या या सपरार्धकला सा वह्निकुण्डलिनीत्युच्यते। सैव द्वितीयकूटे सूर्यकुण्डलिनीति तृतीयकूटे सोमकुण्डलिनीति च कथ्यते। बिन्द्वादिसमष्टिरूपो नादस्तु तत एवोत्पन्नो दीपशिखाग्रवर्तिकज्जलरेखावत्। एवं चानाहतमारभ्योत्थितो नादस्त्रैलोक्यमोहनसर्वाशापरिपूरकसर्वसंक्षोभणचक्रत्रयस्य त्रिविधसृष्टिरूपस्यापरं रूपम्; भ्रूमध्यमारभ्योत्थितो नादः सर्वसौभाग्यदायकसर्वार्थसाधकसर्वरक्षाकर-

चक्रत्रयस्य त्रिविधस्थितिरूपस्यापरं रूपम्; बिन्दुस्थानमारभ्योत्थितो नादः सर्वरोगहरसर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दमयचक्रत्रयस्य संहृतित्रयरूपस्यापरं रूपमिति विभावनीयाः ॥ ३६ ॥

अथावस्थापञ्चकं शून्यषट्कं विषुवत्सप्तकं च जपकाले विभाव्यमाह इन्द्रियदशकेत्यादिना एवमवस्थेत्यन्तेन श्लोकषोडशकेन—

इन्द्रियदशकव्यवहृतिरूपा या जागरावस्था ।
तत्र प्रकाशरूपो हेतुर्भाव्यस्तृतीयगे रेफे ॥३७॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि; ज्ञानेन्द्रियाण्यपि पञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि; एतेषां दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः; स एव जागरावस्था। तत्र हेतुरूपं ज्ञानमरूपत्वाद्भावनादशायां प्रकाशरूपत्वेन तृतीयकूटस्थरेफस्थाने भावनीयम् ॥ ३७॥

अन्तःकरणचतुष्कव्यवहारः स्वाप्निकावस्था ।
सा तार्तीयेकाराद्बोध्याऽपि गलस्थले चिन्त्या ॥३८॥

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि। तैरेव व्यवहारः स्वप्नः। तज्जनकः प्रकाशस्तृतीयहृल्लेखास्थकामकल्या बोध्यः। अथापि गलस्थले द्वैतीयीकलकारे चिन्त्यः। गलस्थश्चासौ लश्चेति विग्रहः ॥ ३८ ॥

अत्र प्रतित्रिकं ब्रह्मादयस्त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा भारतीपृथिवीरुद्राणीसहिता अधिपतयः। एवं च प्रथमकूटे—ककारो ब्रह्मण एव रूपान्तरम्, त्रिकोणा तु भारतीस्वरूपा, तुर्यः स्वरो विष्णुस्वरूपः, लकारः पृथिवीस्वरूपः, हकारो रुद्रस्वरूपः, रेफो रुद्राणीस्वरूपः, तुर्यः स्वरस्तु शान्ताम्बिकात्मकमिथुनस्वरूपः। द्वितीयकूटे मध्यमहकारं परित्यज्यावशिष्टाक्षरेष्वेषैव रीतिः। तृतीयकूटे तु द्वितीयकूटस्थपरित्यक्तहकारस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्भारतीमारभ्यैव सकारेणारम्भः। शक्तिकूटत्वेन शक्तेः प्राधान्येन प्रथमं निर्देशः। तदेतदाह—शाक्तार्थे वक्ष्यमाणयेति ॥ ३४, ३५ ॥

अथावशिष्टानां बिन्द्वादीनां स्वरूपमाह—

हृल्लेखाकामकलासपरार्धकलाख्यकुण्डलिन्युत्थाः।
नादाश्चक्रत्रितयत्रितयात्मानो विभावनीयाः स्युः ॥३६॥

अत्र प्रथमकूटे या हृल्लेखा तदन्तर्गता या कामकला तस्यां गुरुमुखैकवेद्या या सपरार्धकला सा वह्निकुण्डलिनीत्युच्यते। सैव द्वितीयकूटे सूर्यकुण्डलिनीति तृतीयकूटे सोमकुण्डलिनीति च कथ्यते। बिन्द्वादिसमष्टिरूपो नादस्तु तत एवोत्पन्नो दीपशिखाग्रवर्तिकज्जललेखावत्। एवं चानाहतमारभ्योत्थितो नादस्त्रैलोक्यमोहनसर्वाशापरिपूरकसर्वसंक्षोभणचक्रत्रयस्य त्रिविधसृष्टिरूपस्यापरं रूपम्; भ्रूमध्यमारभ्योत्थितो नादः सर्वसौभाग्यदायकसर्वार्थसाधकसर्वरक्षाकर-

चक्रत्रयस्य त्रिविधस्थितिरूपस्यापरं रूपम्; बिन्दुस्थानमारभ्योत्थितो नादः सर्वरोगहरसर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दमयचक्रत्रयस्य संहृतित्रयरूपस्यापरं रूपमिति विभावनीयाः ॥ ३६ ॥

अथावस्थापञ्चकं शून्यषट्कं विषुवत्सप्तकं च जपकाले विभाव्यमाह इन्द्रियदशकेत्यादिना एवमवस्थेत्यन्तेन श्लोकषोडशकेन—

इन्द्रियदशकव्यवहृतिरूपा या जागरावस्था ।
तत्र प्रकाशरूपो हेतुर्भाव्यस्तृतीयगे रेफे ॥३७॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि; ज्ञानेन्द्रियाण्यपि पञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि; एतेषां दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः; स एव जागरावस्था। तत्र हेतुरूपं ज्ञानमरूपत्वाद्भावनादशायां प्रकाशरूपत्वेन तृतीयकूटस्थरेफस्थाने भावनीयम् ॥ ३७॥

अन्तःकरणचतुष्कव्यवहारः स्वाप्निकावस्था ।
सा तार्तीयेकाराद्बोध्याऽपि गलस्थले चिन्त्या ॥३८॥

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि। तैरेव व्यवहारः स्वप्नः। तज्जनकः प्रकाशस्तृतीयहृल्लेखास्थकामकलया बोध्यः। अथापि गलस्थले द्वैतीयीकलकारे चिन्त्यः। गलस्थश्चासौ लश्चेति विग्रहः ॥ ३८ ॥

आन्तरवृत्तेर्लयतो लीनप्रायस्य जीवस्य ।
वेदनमेव सुषुप्तिश्चिन्त्या तार्तीयबिन्दौ सा ॥३९॥

विवरणमते आत्मसुखाज्ञानविषयिकास्तिस्रोऽविद्यावृत्तयः स्वीकृता इत्यत आह—आन्तरवृत्तेरिति । अन्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेरित्यर्थः । वार्त्तिकमते वृत्तिसामान्याभाव एव सुषुप्तिः । तार्तीयबिन्दौ ललाटस्थाने ॥ ३९ ॥

तुर्याऽवस्था चिदभिव्यञ्जकनादस्य वेदनं प्रोक्तम् ।
तद्भावनाऽर्धचन्द्रादिकं त्रयं व्याप्य कर्तव्या ॥४०॥

अर्धचन्द्ररोधिनीनादेषु व्याप्तस्तुर्यावस्थाप्रकाशो भाव्यः ॥ ४० ॥

आनन्दैकघनत्वं यद्वाचामपि न गोचरो नृणाम् ।
तुर्यातीताऽवस्था सा नादान्तादिपञ्चके भाव्या ॥४१॥

अवस्थापञ्चकं निरूप्य शून्यषट्कं निरूपयति—

तार्तीयीके रेफस्थाने बिन्दौ च रोधिन्याम् ।
नादान्तव्यापिकयोश्चन्द्रकतुल्यानि पञ्च शून्यानि ॥४२॥
उन्मन्यां नीरूपं षष्ठं चिन्त्यं महाशून्यम् ।

चन्द्रको मयूरपिञ्छाग्रगतं चन्द्राकारं शून्यम् । तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे—'शिखिपक्षचित्ररूपैर्मण्डलैः शून्यपञ्चकम् । ध्यायतोऽनुत्तरे शून्यं परं व्योमतनुर्भवेत् ॥' इति । यद्यपि 'अग्न्यादिद्वादशान्तेषु त्रींस्त्रींस्त्यक्त्वा वरानने । शून्यत्रयं विजानीयादेकैकान्तरितं प्रिये । शून्यत्रयात्परे स्थाने महाशून्यं विभावयेत् ॥' इति पूजासंकेते रेफादिमहाबिन्द्वन्तद्वादशस्थानेषु मध्ये त्रयं त्रयं त्यक्त्वा एकैकमन्तरितं मध्यस्थितं शून्यत्रयं विजानीयादित्यर्थादर्धचन्द्रशक्तिमहाबिन्दुषु शून्यत्रयं तदूर्ध्वं चतुर्थमित्यर्थः; अथ वा, आदावन्ते च त्रयं त्रयं त्यक्त्वा मध्यस्थे अर्धचन्द्रादिव्यापिकान्तषट्के एकैकव्यवधानेन शून्यत्रयं तत्परे चतुर्थमित्यर्धचन्द्रनादशक्तिषु त्रीणि शून्यानि व्यापिकायां महाशून्यमिति वाऽर्थः स्पष्टं प्रतीयते; तथाऽपि 'शून्यषट्कं सुरेशानि अवस्थापञ्चकं पुनः । विषुवत्सप्तरूपं च भावयन्मनसा जपेत् ॥' इत्युपक्रमविरोधादन्यथाऽर्थः । तथा हि—अग्न्यादीति भिन्नं पदं शून्यत्रयेऽन्वेति । अन्तशब्दश्चरमावयववाची । अर्थाच्चरमहृल्लेखासंबन्धिषु द्वादशस्ववयवेषु हकाराद्युन्मनान्तेषु अग्न्यादि रेफमारभ्य शून्ययोस्त्रयं शून्यषट्कं विजानीयात् । तच्च न रेफादिसांतत्येन, किं त्वेकैकव्यवधानेनेति । अत आह—एकैकान्तरितमिति । प्रथमशून्यस्य रेफस्थानीयत्वे कथिते व्यवधानमर्थाद्धकारेकारार्धचन्द्रनादशक्तिसमनाभिः षड्भिरिति सिध्यति । तदेवाह—त्रींस्त्रीनिति । द्विगुणितांस्त्रींस्त्य-

क्त्वेत्यर्थः । शून्यत्रयात् शून्ययोस्त्रयस्य, तत्षट्कस्येत्यर्थः । 'सुपां सु–' (७-१-३९) इति सुपो ङस आदादेशः । निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये परे चरमे उन्मन्यां महाशून्यमिति । एतद्विभावनस्य परमरहस्यत्वादित्थं क्लेशेनोक्तिरित्यन्वयितव्यम् ॥ ४१, ४२ ॥

क्रमात्प्राप्तानि सप्त विषुवन्त्याह—

प्राणात्ममानसानां संयोगः प्राणविषुवाख्यः ॥४३॥

ककारात्मकवायुः प्राणः । आत्मा प्राणा मनश्चेत्येतेषामैक्यं प्राण-विषुवसंज्ञमिति केचित् । यथाश्रुतमन्ये ॥ ४३ ॥

मन्त्रविषुवमाह—

प्राथमिककूटनादे त्वनाहताद् ब्रह्मरन्ध्रान्ते ।
व्यष्टिसमष्टिविभेदाद्बीजचतुष्कस्य च स्वस्य ॥४४॥
ऐक्येन नादमयताविभावनं मन्त्रविषुवाख्यम् ।

प्राथमिककूटनादे बीजचतुष्कस्यैक्यम्, स्वस्यात्मनस्तु आधारोत्थि-तनादेन सहैक्यं न प्राथमिकेनानाहतादारब्धेन सह, 'आधारोत्थि-तनादे तु लीनं बुद्ध्वाऽऽत्मरूपकम् । संयोगेन वियोगेन मन्त्राणांनां महेश्वरि ॥ अनाहताद्याधारान्तं नादात्मत्वविचिन्तनम् । विषुवम्' इति कादिमतीयवचनात् । संयोगेन समष्ट्या । वियोगेन व्यष्ट्या । चतुर्विधानामिति शेषः । आधाराणामन्तो ब्रह्मरन्ध्रम् । आधारान्ता-

न्तमिति तन्त्रेणान्तपदद्वयसत्त्वाद्ब्रह्मरन्ध्रान्तमित्यर्थकत्वेन व्याचक्षते । आ आधारान्तादित्यर्थके आङ्प्रश्लेषे तु सर्वं सुस्थम् ॥ ४४ ॥

नाडीविषुवमाह—

आधारोत्थितनादस्योच्चाराद्ब्रह्मरन्ध्रान्तम् ॥४५॥
षट्चक्राणां ग्रन्थीन्द्वादश भिन्दन्सुषुम्णयैव पथा ।
नाडीनादार्णानां संयोगो नाडिकाविषुवम् ॥४६॥

मूलाधारादिचक्रषट्कस्याप्यध ऊर्ध्वं चैकैको ग्रन्थिरिति द्वादश ग्रन्थयः । तद्भेदनमार्गेणैव सुषुम्णानाडी मूलाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रं व्याप्नोति । तेनैव मार्गेण नादस्य वर्णपङ्क्तेश्च नाडीसंयुक्तत्वेन भावनयोच्चारणं नाडीविषुवमित्यर्थः ॥ ४५, ४६ ॥

प्रशान्तविषुवमाह—

रेफे कामकलार्णे हार्दकलायां च बिन्द्वादौ ।
नादान्तावधि नादः सूक्ष्मतरो जायते तत्र ॥४७॥
शक्तेर्मध्ये तल्लयचिन्तनमुदितं प्रशान्तविषुवाख्यम् ।

तृतीयकूटस्थरेफादिषु सप्तसु स्थानेषु आधारादारब्धस्य नादस्य तत्र सूक्ष्मतरतादशा अभिघातादुत्तरोत्तरक्षणेषु कांस्यतालध्वनिवत् । तस्य शक्तौ लयो भाव्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

शक्तिविषुवमाह—

शक्त्यन्तर्गतनादं समनायां भावयेल्लीनम् ॥४८॥

शक्तिस्थानादूर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्य नादस्य सूक्ष्मतमस्य व्यापिका मुल्लङ्घ्य समनायां लयः शक्तिविषुवमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

समनोर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्यात्यन्तं सूक्ष्मतमस्य नादस्योन्मन्यां लयः कालविषुवमित्याह—

समनागतमुन्मन्याम्

एते द्वे शक्तिकालविषुवाख्ये ।

तत्त्वविषुवमाह—

श्रीविद्याकूटावयवेषु ककारादिषून्मनान्तेषु ॥४९॥
अकुलादिकोन्मनान्तप्रदेशसंस्थेषु सकलेषु ।
अध्युष्टनिमेषोत्तरसप्तदशाधिकशतत्रयत्रुटिभिः ॥५०॥
उच्चरिते नादे सति तस्यान्ते तत्त्ववेदनं भवति ।
तदिदं चैतन्याभिव्यक्तिनिदानं तु तत्त्वविषुवाख्यम् ॥५१॥

उक्तेषु द्वात्रिंशत्पद्मेष्वधस्तनद्वयं चरमं चाकुलपद्मानि । शेषाणि कुलपद्मानि । तेषु यद्यपि मूलाधाराख्यात्कुलपद्मादेव विद्याक्षराणा-

मारम्भः, तथाऽपि चक्रराजस्य सकलाख्यभावनाया अधस्तनसहस्रदल-कमलमारभ्यैव ‘ अकुले विषुसंज्ञे च ’ इत्यादिना चतुःशत्यामुक्त्वा-त्कुलाकुलविद्ययोरभेदेन श्रीविद्याया अपि तत आरम्भोक्तिस्तन्त्रेषु । अध्युष्टं सार्धत्रयम् । निमेषो लोचनस्पन्दकालः । तस्य त्रिसहस्रतमोंशस्त्रुटिः, ‘ स्वस्थे नरे समासीने यावत्स्फन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः । तत्परस्य शतांशस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ॥ ’ इति वचनात् । एवं च (१०८१७) अयुतोत्तराष्टशतोत्तरसप्तद-शत्रुटिपर्यन्तं विद्यावयवस्थानसंलग्नतापूर्वकं नादोच्चारणे कृते सति तत्त्वस्य स्वसंविदभेदस्य बोधो भवति । तदिदमुच्चारणं तत्त्व-विषुवम् ॥ ४९—५१ ॥

उपसंहारपूर्वकं जपं लक्षयति—

एवमवस्थाशून्यविषुवन्ति चक्राणि पञ्च षट् सप्त ॥
नव च मनोरर्थांश्च स्मरतोऽर्णोच्चारणं तु जपः ॥५२॥

अवस्थादिचतुष्टये संख्याचतुष्टयस्य क्रमादन्वयः । नादत्रयस्य चक्रत्रयात्मकत्वभावनं प्रागुक्तम् । चक्रसंकेते त्वन्यदपि त्रयमुक्तम्— चक्रभावनं त्रिविधं सकलं निष्कलं सकलनिष्कलं चेति । अकुल-सहस्रारं मूलाधारादिपञ्चकं सूक्ष्मजिह्वा भ्रूमध्यं बिन्दुस्थानं चेति नवसु स्थानेषु त्रैलोक्यमोहनादिचक्रनवकभावनं सकलम्, बिन्द्वाद्युन्म-न्यन्तं तद्भावनं द्वितीयम्, महाबिन्दावेव तद्भावनं तृतीयमिति ।

मनोर्मन्त्रस्यार्थाननुसंदधानस्य विद्याया अर्णानामक्षराणामष्टपञ्चाशतो मध्ये आद्यकूटद्वितयबिन्द्वादिनवकद्वयप्रहाणेनावशिष्टानां चत्वारिंशदक्षराणामुच्चारणं जपो जपपदवाच्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भास्कररायेण गुरोः करुणावशतः समुन्मिषिते ।
वरिवस्यातिरहस्ये पूर्वांशः पूर्णतामगमत् ॥५३॥

इति श्रीनृसिंहानन्दनाथचरणाराधकेन भास्कररायापरनाम्ना
भासुरानन्दनाथेनोन्नीते वरिवस्यारहस्ये
तत्प्रकाशे च प्रथमोंशः ।

द्वितीयोंशः ।

जपलक्षणशरीरघटकत्वेन 'यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥' इत्यर्थज्ञानरहितशब्दोच्चारणस्य निन्दया पापानुमानाच्चार्थज्ञानमावश्यिकमित्याह—

नार्थज्ञानविहीनं शब्दस्योच्चारणं फलति ।
भस्मनि वह्निविहीने न प्रक्षिप्तं हविर्ज्वलति ॥५४॥
अर्थमजानानानां नानाविधशब्दमात्रपाठवताम् ।
उपमेयश्चक्रीवान्मलयजभारस्य वोढैव ॥५५॥

चक्रीवान्गर्दभः । यद्यपि 'यथा खरश्चन्दनभारवाही' इति श्रुतौ खरस्यैवोपमानता, तथाऽपि सादृश्यनिरूपकगुणाधिक्यवत एवोपमानत्वादाधिक्यव्यञ्जनाय प्रतीपालंकार इवोपमानोपमेययोर्व्यत्यासः ॥ ५४, ५५ ॥

पुरुषार्थानिच्छद्भिः पुरुषैरर्थाः परिज्ञेयाः ।
अर्थानादरभाजां नैवार्थः प्रत्युतानर्थः ॥५६॥

एतेनार्थज्ञानस्य नित्यत्वमुक्तं भवति ॥ ५६ ॥

ते चार्थास्तन्त्रोपनिषद्ग्रन्थभेदेन नानाविधाः शिवेनोक्ताः । तांश्च संजिघृक्षुरुद्दिशति—

अथातः पूर्णगायत्र्याः प्रतिपाद्योऽर्थ आदिमः ।
भावार्थः संप्रदायार्थो निगर्भार्थस्तुरीयकः ॥५७॥
कौलिकार्थो रहस्यार्थो महातत्त्वार्थ एव च ।
नामार्थः शब्दरूपार्थश्चार्थो नामैकदेशगः ॥५८॥
शाक्तार्थः सामरस्यार्थः समस्तसगुणार्थकौ ।
महावाक्यार्थ इत्यर्थाः पञ्चदश्याः स्वसंमिताः ॥५९॥

अथानन्तरम्, अत उक्तरीत्याऽर्थज्ञानस्यावश्यिकत्वात्, अर्थाः कथ्यन्त इति शेषः । पूर्णगायत्र्याश्चतुर्थचरणसहितायाः । स्वे आत्मीया वर्णाः, तैः संमिताः तत्संख्यासमानसंख्याकाः । पञ्चदशेति यावत् । अथ वा संप्रदायार्थप्रकरणे कादिविद्यायां सप्तत्रिंशद्वर्णाः स्फुटीकरिष्यन्ते, तत्संमिता अर्था इत्यर्थः ॥ ५७—५९ ॥

त्रिपुरोपनिषदि प्रतिपादितं गायत्र्यर्थमाह—

कामयते स ककारः कामो ब्रह्मैव तत्पदस्यार्थः ।
सवितुर्वरेण्यमिति वै सवितुः श्रेष्ठं द्वितीयवर्णार्थः ॥६०॥

सर्वान्तर्यामि दधद्भर्गो देवस्य धीति तुर्यार्थः ।
पृथ्वी मही लकारस्तृतीयतुर्याङ्घ्रिबोधिका माया ॥६१॥

'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति स्मृतेः 'तदिति ब्रह्म शाश्वतम्' इति श्रुतेश्च तत्पदार्थो ब्रह्म । तदेव च ककारार्थः, 'कं ब्रह्म' इति श्रुतेः । कामयत इत्यर्थो वा । कमेरौणादिको डः । कामयते कामी जायते स एव निरञ्जनः कामत्वेनोज्जृम्भते कामो जायते, 'तत्परिभाषया कामः ककारं व्याप्नोति' इति श्रुतेः । कामेश्वर इति तु पर्यवसितम् । सवितुरिति तुप्रत्ययान्तम् 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' इत्यादिकल्पसूत्रीयप्रयोगवत् । प्राणिप्रसवकारणम् । योनिरिति यावत् । तच्च नान्यसाधारणमित्यतो वरेण्यमिति श्रेष्ठं भजनीयमित्यर्थः । तेन पदद्वयेनापि जगद्योनित्वं लब्धम् । तेन च कामेश्वरीत्यर्थः । स एवार्थ एकारस्य, तस्य त्रिकोणत्वात् । तथा च श्रुतिः—'सवितुर्वरेण्यम्' इति । 'षूञ् प्राणिप्रसवे' । 'सविता प्राणिनः सूते' इत्युपक्रम्य 'त्रिकोणा शक्तिरेकारेण महाभगेन प्रसूते तस्मादेकार एव गृह्यते' इत्यादि । 'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम् । ब्रह्माण्डादि कटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते ॥' इति वामकेश्वरतन्त्रे स्पष्टं दृश्यते । सर्वेति । सर्वान्तर्यामित्वं देवपदस्यार्थः, 'देवो मध्यवर्ती' इति श्रुतेः । सोऽर्ङस् । धत्त इति धीः । दधत् ।

जगदाधार इत्यर्थः, 'धरो धीत्येवं धार्यते' इति श्रुतेः। भर्ग इति स्पष्टार्थः। सर्वान्तर्यामी सर्वाधारः शिव इति पर्यवसितम्। ईकारस्याप्येतावानर्थः। 'भर्गो देवस्य' इत्याद्युपक्रम्य तुरीयमक्षरं सर्वान्तर्भूतम्। तुरीयाक्षरं पदानां मध्यवर्तित्वेन व्याख्यातम्, 'तस्माद्भर्गो देवस्य धीत्येवमीकारः' इति श्रुतेः। तुर्यार्थः, मन्त्रे तु तृतीयस्यापि मातृकाक्रमे तुरीयत्वादीकारस्यार्थ इत्यर्थः। मही पृथ्वी महत्त्वात्काठिन्याच्च। पञ्चमहाभूतानामुपलक्षणमेतत्। 'मृद्धटः' इतिवदेकविभक्तिमत्त्वरूपसामानाधिकरण्यस्य तदात्मना परिणतत्वमर्थः। अयमेव च पृथिवीबीजस्य लकारस्यार्थः, महीत्यस्य व्याख्यानमुपक्रम्य 'ससागरं सकाननम्' इत्यादिना भूमण्डलं प्रतिपाद्य 'भूमण्डलमेवोक्तं लकारेण' इति श्रुतेः। तृतीयेति। गायत्र्यास्तृतीयोऽङ्घ्रिः 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति। अस्मदादीनां धियो ध्यानादिरहिते वस्तुनि निष्प्रपञ्चे विषये प्रेरयतीत्यर्थः। परतत्त्वविषयकज्ञानजनक इति यावत्। तुरीयाङ्घ्रिः 'परोरजसे सावदोम्' इति। रजसः परं परोरजसे। सोः शे इत्यादेशः। रजोऽतीतम्। निर्मलमिति निर्गुणमिति वाऽर्थः, रजःशब्दस्य धूलीवाचकत्ववद् गुणत्रयोपलक्षकत्वसंभवात्। त्रिगुणातीतमिति यावत्। न पुनः पर इत्यत्र भिन्नपदत्वभ्रमः कार्यः, सुब्रह्मण्यानिगदे 'परोरजास्ते पञ्चमः पादः' इति प्रयोगात्। सावदोमित्यस्य सवदोऽवदश्च यः प्रणवः। वक्तुं शक्यो वक्तुम-

शक्यश्चेत्यर्थः । शब्दैः शक्तिमर्यादया न बोध्यः, शक्यतावच्छेदकधर्ममात्रस्य परतत्त्वे विरहात् । लक्षणया तु बोध्यः, सत्यज्ञानादिपदशक्यविशिष्टतादात्म्यसंबन्धशालित्वात् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति श्रुतेः, 'लक्ष्यार्था लक्षणागम्या' इत्यादिस्मृतेश्च । प्रणवार्थः परतत्त्वमकारोकारमकारैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकम् । एतावानप्यर्थो ह्रल्लेखायाः । हकारस्य हृदयमर्थः । तत्र ई गतेत्यर्थः । 'इटकिटकटी गतौ' इत्यत्र प्रश्लिष्टोऽयं धातुः । अत एव 'हृदयागारवासिनी ह्रल्लेखा' इति श्रुतिः । एवं चायमर्थो गायत्र्याः प्रथमकूटस्य च संपन्नः—सर्वजगत्सिसृक्षारूपकामनावान्कामेश्वरो जगत्कारणरूपा कामेश्वरी शिवः सर्वान्तर्यामी सर्वाधारः पञ्चमहाभूताद्यात्मना परिणतः परवस्तुमात्रविषयकनिर्विकल्पकज्ञानजनको निरञ्जनो निर्गुणो वेदैर्लक्षणया गम्यः शक्त्या त्वगम्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मा परतत्त्वमिति ॥ ६०, ६१ ॥

द्वितीयतृतीयकूटयोरर्थमाह—

त्रिपदी त्रिवर्णबोध्या तुर्यस्तदुपरिषडक्षरीगमकः ।
अथ तार्तीये वर्णद्वितयं त्रिपदीषडक्षरीगमकम् ॥६२॥
कूटद्वितये शेषं पूर्ववदुन्नेयमिति तु विद्यायाः ।
गायत्र्यर्थस्त्रिपुरोपनिषदि कथितस्तथैव भागवते ॥६३॥

त्रिपदी गायत्रीत्थं पदत्रयं विद्याद्वितीयकूटस्थवर्णत्रयेण बोध्यम्। त्र्यवयवका वर्णास्त्रिवर्णाः। 'त्रिगुणसचिवः' 'नवरसरुचिराम्' इत्यादिवत्समासः। तत्पदार्थो ब्रह्मशिववाचिहकारस्यार्थः, 'तदिति परमात्मा' इत्यारभ्य 'हकाराक्षरं शिवरूपम्' इत्याद्युक्त्वाऽन्ते तत्पदव्यावृत्तिमादाय 'शक्तिं दर्शयति' इति श्रुतेः। सकारस्य सविताऽर्थः। ककारस्य वरेण्यमर्थः। तुर्यो हकारः तदुपरि पदत्रयोपरि विद्यमाना या षडक्षरी 'भर्गो देवस्य धी' इति तदर्थबोधकः। तृतीयकूटे वर्णद्वितयं सकेति। ताभ्यां धीत्यन्तगायत्र्या अर्थः प्रतिपाद्यः। उभयत्रापि लकारह्ल्लेखाभ्यां पञ्चमहाभूताद्यात्मनेत्यादिरर्थ इत्याह—कूटद्वितय इति। एवं चतुश्चरणाया गायत्र्यास्त्रिरावृत्ताया अर्थस्य प्रतिपादकं कूटत्रितयमिति। भागवत इति। भगवत्या इदं भागवतम्। तत्र भगवतीपुराण इत्यर्थः। तस्य हि पुराणस्यादिमः श्लोकस्त्रिचरणः पठ्यते। यथा—"सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि। बुद्धिं या नः प्रचोदयात्" इति। अत्र ह्याद्यायाः श्रीविद्याया एव ब्रह्मरूपत्वं गायत्र्यादिप्रतिपाद्यत्वं विद्याप्रतिपाद्यत्वादिकं च तदर्थव्याख्यानदर्शिनां स्पष्टम्। वस्तुतस्तु 'हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः॥' इति लक्षणानुगत्येदमेव भागवतपदवाच्यम्, न पुनः 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्' इत्यादिकम्॥ ६२, ६३॥

अथ योगिनीहृदये कथितान्भावार्थादीन्षडर्थानाह—

वामेच्छे ब्रह्मभारत्यौ ज्येष्ठाज्ञाने हरिक्षिती ।
रौद्रीक्रिये शिवापर्णे इत्येतन्मिथुनत्रयम् ॥६४॥
त्रिभिः कूटैः क्रमाद्वाच्यमीकारत्रितयेन तु ।
एतत्त्रयसमष्ट्यात्म वाच्यं शान्ताम्बिकात्मकम् ॥६५॥

प्रकाशस्यांशभूता वामाज्येष्ठारौद्र्यः शक्तयस्तिस्रो ब्रह्मविष्णुरुद्राः पुंरूपाः । तत्समष्टिः शान्तात्मिका शक्तिस्तुरीया । विमर्शस्यांशभूता इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयस्तिस्रस्तद्भार्यात्वेन प्रसिद्धा भारतीपृथिवी-रुद्राण्यः स्त्रीरूपाः । तत्समष्टिरम्बिकात्मिका शक्तिस्तुरीया । अत्र च प्रथममिथुनत्रयमीकारविनिर्मुक्तकूटत्रयस्य क्रमेणार्थः । ईका-राणां तु तुरीयमिथुनमर्थः । वक्ष्यमाणे शाक्तार्थे त्वेकैकस्मिन्नपि कूटे रेफान्तवर्णषट्कस्यापि मिथुनत्रयमर्थ इति तस्माद्भेदः । तदुक्तं योगिनीहृदये—' अक्षरार्थो हि भावार्थः केवलः परमेश्वरि । योगि-नीभिस्तथा वीरैर्वीरेन्द्रैः सर्वदा प्रिये । शिवशक्तिसमायोगाज्जनितो मन्त्रराजकः ॥ ' इति । व्याख्यातं चेदममृतानन्दयोगिभिः— ' भारत्यादिभिर्योगिनीभिर्ब्रह्मादिभिर्वीरेन्द्रैः कूटत्रयवाच्यभूतैः शिव-शक्तिसमष्टिरूपमिथुनेनेकारवाच्यभूतेन चोपलक्षितो मन्त्रराजो वीरैर्ज-नितो भावित इत्यर्थः ' इति । वस्तुतस्तु, सकलादिनामकास्त्रिविधा

उपासका वक्ष्यमाणा वीरपदेनोच्यन्ते, 'अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः । पराक्रमपरो भुङ्क्ते स्वात्मानमशिवापहम् ॥' इत्यादिना परापञ्चाशिकायामन्यत्र च वीरपदस्य साधकपरत्वेनैव निर्वचनात् । अत एव ब्रह्मादीनामुपासकश्रेष्ठत्वाद्वीरेन्द्रपदवाच्यत्वं संगच्छते । एवं च सति तिस्रो भारत्याद्या योगिन्यस्त्रयः सकलाद्याः साधकास्त्रयो ब्रह्माद्या वीरेन्द्राः कूटत्रयेण हृल्लेखाविनिर्मुक्तेन क्रमात्प्रतिपाद्याः । हृल्लेखानां तु शिवशक्तिसामरस्यात्मकं चतुर्थं मिथुनमर्थः, 'ह्रींकार उभयात्मकः' इति वचनात् । वाच्यभूतैर्योगिन्यादिभिर्जनितो युक्तो मन्त्र इत्यर्थः ॥ ६४, ६५ ॥

एतमेवार्थं मनसि निधायाह—

यद्वा गीःसकलब्रह्मप्रभृतीनां त्रयं त्रयम् ।
त्रिकूटवाच्यं मायायास्तुरीयं मिथुनं मतम् ॥६६॥

अथ वा वीरपदं योगिनीनामेव विशेषणमतल्लिङ्गम् । अत एव ब्रह्मादीनां वीरपतिवाचकवीरेन्द्रपदेन निर्देशः । योगिनीवीरेन्द्रपदाभ्यां च शाक्तार्थे वक्ष्यमाणानां षण्णामक्षराणां ब्रह्मभारत्यादिवाचकानां परामर्शः । शिवशक्तिसमायोगपदेन कामकलायाः परामर्शः, तस्यामुभययोगस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वात् । एवं सप्तभिरक्षरैस्त्रिरावृत्तैर्मन्त्रराजो जनितः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । एतत्सप्तकपरिणामत्वान्मन्त्रोऽपि तदात्मकः प्रसारपरमार्थन्यायादिति भावः । न च मन्त्रस्योत्पत्त्यङ्गीकारेऽनादित्व-

भङ्गः, निर्विशेषब्रह्मातिरिक्तस्य निखिलस्यापि सृष्टिप्रतिपादकशास्त्र-प्रामाण्याज्जन्यत्वस्येष्टत्वेन सविशेषशक्तिवदजन्यत्वरूपानादित्वस्यानभिमतत्वात् । प्रवाहानादित्वं तु जन्यत्वाङ्गीकारेऽपि नानुपपन्नम्, कार्यमात्रस्य स्थूलसूक्ष्मरूपद्वयस्वीकारेणोत्पत्तेः पूर्वमपि कारणान्तः सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य सत्कार्यवादिभिरस्माभिरङ्गीकारेणानादित्वप्रतिपादकवचनानां तत्परत्वेनाप्युपपत्तेः । प्रथमपक्षद्वये तु जनितपदादेरर्थो न स्वरसः । अत एवोत्तरग्रन्थे भारत्यादिसप्तकसमष्टिरूपायाः परदेवताया मन्त्राभेदप्रतिपादनं संगच्छते, वाचकाक्षरसमष्ट्यात्मकमन्त्रस्य वाच्यार्थसमष्ट्यात्मकपरदेवताभेदस्य वाच्यवाचकयोरभेदवादिनामस्माकं न्यायसिद्धत्वेन संदर्भशुद्धेः । यथा—'तन्मयीं परमानन्दनन्दितां स्पन्दरूपिणीम् । निसर्गसुन्दरीं देवीं ज्ञात्वा स्वैरमुपासते ॥ शिवशक्त्यात्मसंघट्टरूपे ब्रह्मणि शाश्वते । तत्प्रथाप्रसराश्लेषशालिन्यैन्द्रोपलक्षिते ॥ ज्ञातुर्ज्ञानमयाकारकरणान्मन्त्ररूपिणीम् । तेषां समष्टिरूपेण परा शक्तिस्तु मातृका ॥' इति । तन्मयीं मन्त्रराजाभिन्नाम् । 'आनन्दमयः' 'चिन्मयः' इतिवदभेदे मयट् । अन्ये तु 'तुरीयकूटस्यार्थमाह—तन्मयीमिति । चतुर्मिथुनवाचकत्रिबीजसमष्टिरूपमन्त्रवाच्यामित्यर्थः' इति व्याचक्षते । तन्नातीव संदर्भशुद्धं वाच्यार्थे मयडभावश्चेत्युपेक्ष्यम् । स्पन्दः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणामः, तद्रूपिणीं तदभिन्नाम् । एतेन देवताभिन्नविश्वस्यापि मन्त्राभेदः सूचितः । अव्याकृतनामरूपप्रपञ्चस्योत्पत्त्युन्मुखतैव स्पन्दोन्मेषव्याकरणादिशब्दैर्व्यवह्रियते 'नाम-

रूपे व्याकरवाणि' 'न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि' इत्यादौ। तेनाव्याकृतनामरूपजगत एव स्पन्द इति प्रायेण तन्त्रेषु व्यवहारः। इत्थं मन्त्रदेवताजगताममेदमनुसंदधानो मन्त्रं जपेदिति विधत्ते—स्वैरमुपासत इति। पञ्चमोऽयं लकारो लिङर्थे। 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इतिवत्समानकालिकत्वेऽपि 'ज्ञात्वा' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययः। एवं देवतायां मन्त्राभेदं युक्तिभिः प्रतिपाद्य मन्त्रपदस्यावयवशक्तिरपि समस्तीति प्रदर्शयति—शिवेत्यादिसार्धश्लोकेन। शिवशक्त्यात्मनोः संघट्टः सामरस्यं तद्रूपे। शाश्वते अनादिनिधने। तस्य प्रथायाः पृथुत्वेन प्रसरो जगद्रूपः, तदाश्लेषशालिन्यप्यैन्द्रेण जगदैश्वर्येण काकेनेवोपलक्षिते, न तु विशिष्टे। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। तथा च सत्यत्वज्ञानत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मैकविषयकनिर्विकल्पकज्ञानवतः साधकपुंगवस्य ज्ञानमयः स्वसंविद्रूपो ब्रह्मभावो य आकारस्तत्करणान्मन्तारमुक्तज्ञानरूपमननशालिनं त्रायते भयजनकद्वितीयपदार्थमात्रनिरासादिति मन्त्रपदावयवार्थः। तद्रूपिणीमिति विध्यन्तर्गतदेवीपदस्य विशेषणम्। मन्त्र इति पदस्य देव्यामनुगतिमुपपाद्य तत्पदार्थभूतं पञ्चदश्यभिन्नत्वं संमुग्धाकारेण प्रतिज्ञातपूर्वमपि हेतुना द्रढयति—तेषामिति। तुशब्दोऽत्र हेत्वर्थकः। यतो भारत्यादीनां समष्टिरूपेणोपलक्षिता माता, ततस्तस्यां तद्वाचकाक्षरसमष्ट्यात्मकविद्याभेद उपपन्न इति भावः। अथ वा, मन्त्रपदस्यावयवशक्त्या प्रवृत्तिमुपपाद्य समुदायशक्त्याऽपि तामुपपादयितुं मन्त्रराजपदशक्यतावच्छेदकं भार-

त्यादिसप्तकसमष्टित्वं परदेवतायामाह—तेषामिति । समष्टीति भावप्रधानो निर्देशः । समष्टित्वेन शक्यतावच्छेदकरूपेण युक्ता यतः परदेवता, ततो रूढ्याऽपि मन्त्रराजपदवाच्यत्वं युक्तम् । तेन च तयोरभेदोऽपि युज्यत इति भावः ॥ ६६ ॥

अमुमेवार्थं सुनिष्कृष्टं श्लोकतो निबध्नाति—

वामेच्छाद्याः षडीकार इति सप्तभिरक्षरैः ।
त्रिरावृत्तैरियं विद्या संजाता तेन तन्मयी ॥६७॥
वामादिसप्तशक्तीनां समष्टिः परदेवता ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपाऽस्मान्मात्रयाऽपि न भिद्यते ॥६८॥

अस्मात्तन्मन्त्रात् मात्रयाऽपि लेशेनापि न भिद्यते । मन्त्रे तृतीयवर्णस्य ज्येष्ठाशक्तिवाचकत्वेन वामादिषट्कान्तःपातित्वेनावशिष्टानां हृल्लेखास्थानामेव कामकलानामीकारपदेन परामर्शान्न त्रिरावृत्तैरिति संख्याविरोधः । न च शाक्तार्थेन पौनरुक्त्यम्, तत्र वामादिषट्कं कामकलायामभिन्नमिति वाक्यार्थः, अत्र तु वामादिकामकलान्तसप्तकोभिन्नो मन्त्रः षट्त्रिंशत्तत्त्वाभिन्नमात्रभिन्न इत्यर्थ इति महतो भेदात् । अथ वा, शिवशक्तिसमायोगरूपसमष्टिजन्यत्वान्मन्त्रराजः स्पन्दश्च तद्व्यष्टिरूपौ शिवशक्तिमयौ । तेन जगन्मन्त्रदेवीनामभेद इति भावनं भावार्थः । अत एवोपसंहृतं योगिनीहृदये—'चलत्ता

संस्थितस्य तु । धर्माधर्मस्य वाच्यस्य विषामृतमयस्य च ॥ वाचकाक्षरसंयुक्तैः कथिता विश्वरूपिणी । तेषां समष्टिरूपेण पराशक्तिं तु मातृकाम् ॥ कूटत्रयात्मिकां देवीं समष्टिव्यष्टिरूपिणीम् । आद्यां शक्तिं भावयन्तो भावार्थ इति मन्वते ॥' इति । पराहंतेत्यादिभावार्थकत्वतलादिवाच्यत्वाद्धर्मः शक्तिः । निर्धर्मकत्वादधर्मः शिवः । स्पन्दजननं प्रति शक्तिबहिर्भूतस्य शिवस्याक्षमत्वादन्वयव्यतिरेकयोराचार्यभगवत्पादैः सौन्दर्यलहर्यां प्रथमश्लोके तथैव तद्व्याख्यानकर्तृभिश्च प्रदर्शितत्वाच्च शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वं कारणत्वं भवचक्रात्मकस्पन्दं प्रति स्वीकार्यम् । तेन जननमरणादिक्लेशमयसंसारजनकत्वाद्विषं शक्तिः । तद्विनिर्मोकादमृतं शिवः । तदुभयस्य वाच्यस्य वाचके ये अक्षरे वक्ष्यमाणरीत्या हकाराकाररूपे ताभ्यां व्यस्ताभ्यां तदुभयसमावेशरूपकामकलाक्षरेण चास्य चलत्ता संस्थितस्य नश्वरतायुक्तस्य जगतः प्रकृतत्वान्मन्त्रराजस्य च सम्यक्परिणामपरिणामिभावेन युक्तैः संबन्धादेषां विद्या विश्वरूपिणी कथिता एकाकारेणोत्पन्नयोरभेदादिति शिवशक्तिसामरस्यरूपस्य पराशक्तिजगदम्बादिपदवाच्यस्य कारणस्य कार्याभ्यां विश्वविद्याभ्याममभेदं सूचयंस्त्रयाणामभेदमुपसंहरति तेषामित्यादिनेति तदर्थः । अस्मिन्पक्षे योगिन्यादिभिर्भावित 'इति शेषपूरणेनोपक्रमश्लोकार्थो वर्णनीयः । भावार्थस्वरूपं तु शिवशक्तिसमायोगजन्यत्वादिकमात्रम्, न पुनर्योगिन्यादेर्जनककोटौ निवेशः । अक्षरार्थत्वं च तादृशाक्षरद्वयजन्यत्वादेवेति दिक् । अत्रेदमवधेयम्—

इयं सृष्टिः परब्रह्मपरिणाम इति पूर्वमुक्तम्, सा च सृष्टिर्द्वेधाऽर्थमयी शब्दमयी चेति। चक्रमयी देहमयी चेति सृष्टिद्वयं तु बाल-क्रीडनकार्थे स्थूलगृहसमानाकारत्वेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतुल्यमर्थसृष्टावेवा-न्तर्गतम्, न पुनरत्यन्तं भिद्यते। सा च द्विविधाऽपि सृष्टिः समकालीनोत्पत्तिका समकालीनाभिवृद्धिशालिनी च, यथा बीजादङ्कुरतच्छाये। तत्र च च्छायादर्शनेन वृक्षानुमितिरनुभवसिद्धा। सा च च्छायायां वृक्षसमानाकारत्वं वृक्षाविनाभावं च विनाऽनुपपन्नेति तदद्वयमपि तत्र कल्प्यम्। प्रत्यक्षसंवादविषयश्च तद्वच्छब्दः सर्वोऽप्यर्थाविनाभूतः, अर्थज्ञानजनकज्ञानविषयत्वात् 'वागर्थाविव संपृक्तौ' इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च। तथाऽर्थसमानाकारोऽपि। तथा हि—यावन्तः शब्देऽवयवास्तावन्त एवार्थे तज्ज्ञाने चाभ्युपेयाः। 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्यत्र चैत्रपदं सुप्रत्ययस्तण्डुलपदमम्प्रत्ययः पच्धातुस्तिप्प्रत्ययश्चेति षडवयवात्मकस्य शब्दसमूहस्य चैत्रः कर्तृत्वं तण्डुलः कर्मत्वं तेजःसंयोगः कृतिश्चेति विशकलिताः षडर्थाः। तेषां च परस्परसमभिव्याहारस्य तु परस्परसंबन्धविशेषोऽर्थः। तत्तत्पदार्थ-विशिष्टा भावनैव वाक्यार्थ इति मीमांसकाः। तत्तदितरव्यावृत्ति-र्वाक्यार्थ इत्यपि केचित्। एवं तज्ज्ञानमपि षट् पदार्थास्तत्संबन्धा-दींश्च विषयीकुर्वत्तत्समानाकारं भवति, अन्यथा ज्ञानानां परस्पर-वैलक्षण्यानुपपत्तेः। अन्तःकरणपरिणामविशेषरूपे ज्ञाने तत्तदाकारत्वेन परिणतत्वकल्पनसंभवाच्च। अत एव 'चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्याकारकं

ज्ञानम्' इत्येव सकलतान्त्रिकाणां निराकारवादिनामपि व्यवहारः। अनयोः सृष्ट्योर्ज्ञानजनकं तु मन एव। तच्च शब्दं श्रोत्रेन्द्रियद्वारैव गृह्णाति, अर्थं तु कंचन साक्षात्कंचन चक्षुरादिद्वारेति विशेषः। ते च द्वे अपि सृष्टी स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदात्प्रातिस्विकं चतुर्विधे। श्रोत्रमनसोस्त्वर्थान्तःपातित्वादेव चातुर्विध्यम्। एवं च स्थूलश्रोत्रेण स्थूलशब्दश्रवणात्स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानम्, सूक्ष्मश्रोत्रेण सूक्ष्मशब्दश्रवणात्सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानमित्यादि द्रष्टव्यम्। श्रोत्रमनसोः सूक्ष्मत्वादिकं तु शास्त्राभ्यासयोगाभ्यासादिपाटवजन्यम्। तदेतद्योगशास्त्रे 'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसारः' इति सूत्रे 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' इति सूत्रे च स्पष्टम्। अत एव श्रुतिः—'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥' इति। तेषां च नामानि वैखरी मध्यमा पश्यन्ती परेति। श्रुतौ तुरीयपदस्य वैखर्यर्थः, सृष्टिक्रमस्यैव तत्राभिप्रेतत्वात्। एतच्छब्दचतुष्टयवाच्या अप्यर्थास्तथा तथोन्नेयाः। तथा हि—मस्तकाद्यवयवेन्द्रियप्राणदशकशालित्वं स्थूलजगदादिव्यक्तौ तथा सद्योजातशिशावपि पिपीलिकादावपीत्यविवादम्। इयांस्तु विशेषः स्थूला अवयवाः स्थूले अल्पास्त्वल्पे। एवं च वैखरीरूपघटपदवाच्यापेक्षया मध्यमादिरूपघटपदैर्वाच्या घटा युक्तिभिरूह्याः। ते च पदार्थाः संकोचमञ्चन्तः केचिदस्पष्ट-

निखिलावयवकाः केचित्तु संकुचज्जलूकाकमठादिवदस्पष्टकिंचिदवयवका अप्यवयवन्यूनाधिकभावेन परिमाणभेदेऽपि द्रव्याभेदस्य मीमांसकादिभिरङ्गीकारादिति यथायथमूहितव्यम् । एतेषां चतुर्णां वाचकानां चतुर्भ्यो वाच्येभ्यो भेदा अपि चत्वारः कल्पिताः स्थूलादिरीत्या चतुर्विधा ज्ञेयाः । सृष्टिचतुष्टयस्यापि मूलभूतो बिन्दुर्बीजस्थानापन्नः । तस्मादपि परतस्तु सूक्ष्मतमापेक्षया सूक्ष्मतममपि विशिष्य तद्वाचकत्वादभिन्नशब्दार्थरूपं शब्दब्रह्मेत्यादिपदनिर्देश्यं परं ब्रह्मैव । तच्च प्रकाशैकाकारस्यार्थादत्यन्तभिन्नस्य शब्दब्रह्मेत्यादिपदनिर्देशविशेषस्याभावादनिर्देश्यम् ‘ अग्राह्यम् ’ ‘ अशब्दमस्पर्शम् ’ इत्यादिनिषिद्धविशेषणम् । वस्तुतः सृष्टिद्वयमूलभूतसूक्ष्मरूपविशेषात्मकत्वादभिन्नशब्दार्थरूपं शब्दब्रह्मेत्यादिपदनिर्देश्यं परं ब्रह्मैव । तच्च प्रकाशैकस्वरूपम्, ‘घटः स्फुरति’ ‘पटः स्फुरति’ इत्यादिप्रत्ययेन पदार्थमात्रे स्फुरणाख्यवस्तुविशेषणस्य तत्तद्भिन्नस्यानुभवसिद्धत्वात् । प्रकाशस्यापि स्फुरणमवश्यं वाच्यम्, ‘प्रकाशः स्फुरति’ इति प्रत्ययात् । तच्च स्फुरणं शक्तिरित्युच्यते । प्रकाशस्फुरणयोश्च मिलितयोरेव जगत्कारणत्वम्, अन्यतरमात्रस्य जनकत्वानुपपत्तेः कामकलाविलासव्याख्यायां स्फुटतरमुपपादनात् । तेन शुद्धस्य शिवस्य शुद्धायाः शक्तेर्वा जगत्कारणत्वं तत्र तत्रोच्यमानं शिवशक्तिरूपस्योभयात्मन एव बोध्यम् । तत्र प्रकाशस्त्वकारस्वरूपस्तद्वाच्यश्च । स्फुरत्ता तु हकाररूपा तद्वाच्या

च। तावेतावकारहकारौ परारूपौ सूक्ष्मतमौ प्रागुक्तौ। परादिसृष्टिमूलभूतस्य बीजस्थानीयस्य बिन्दुविशेषस्य तु व्यक्ताव्यक्तविलक्षणौ वाचकौ। तस्यापि जनकस्य परब्रह्मणस्तु केवलमव्यक्तावेव शून्यस्वरूपौ वाचकौ। तयोः शून्यस्वरूपत्वादेव 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै० उ० २–४) इत्यादिश्रुतिभिरवाच्यतोक्तिः, वाच इति बहुवचनेन परादिचतुष्टयस्यैव परामर्शात्। तथा च स्मर्यते—'अहमित्येकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविश्रमः। अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः॥ हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः। अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहमि स्फुटम्॥' इति। 'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति गीता च। 'शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविदः' इति योगिनीहृदयं च। शून्याकारः शून्यमात्रस्वरूपो यो विसर्गान्तः षोडशस्वरान्त्यस्तस्माद्बिन्दुविशेष उत्पन्न इति तदर्थः। विसर्गस्याव्यक्तहकारतुल्यत्वेनाकारस्यापि तत्र सत्त्वेन षोडशस्वरकीर्तनं प्रकृतम्। तेनाकारहकारावेव शून्याकारौ कीर्तितौ वेदितव्यौ। अत एव शून्यश्चासावकारश्चेति केचिद्व्याख्याय विसर्गो हकारः स एवान्ते यस्येति विग्रहप्रदर्शनपूर्वकं हकारविशिष्टादकारादिति व्याचक्षते। तन्मते हकारे शून्यत्वलाभो दुर्घटः। अत्रायं सृष्टिक्रमः—यथा हि कश्चित्पुरुष उत्पत्स्यमानपुत्राद्यदृष्टवशादुत्पादनेच्छाविशिष्टः स्वीयामुत्पादनशक्तिमवलोक्य स्वार्धशरीरात्मिकायां

भार्यायां स्वयमन्तः प्रविशति शुक्लरूपेण, 'पतिमेकादशं कृधि' 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः। प्रविश्यमानस्य स्वाभिन्नत्वात्स्थूलतरभेदाक्रान्तत्वाच्च नाभेदभानम्। ततस्तस्य शुक्लस्यान्तः शोणितबिन्दुरूपेण भार्या प्रविशति। तेन च स बिन्दुरुच्छूनो भवति। स एष वटोदुम्बरादिबीजस्थानीयः। तस्मादङ्कुरविशेषाद्युत्पत्तिक्रमेण कालान्तरे पुत्राद्युत्पत्तिरिति। यथा वा सूर्याभिमुखदर्पणे तदन्तःप्रविष्टकिरणादुभयकिरणसंकलनरूपस्तेजोबिन्दुविशेषः कुड्यादौ प्रादुर्भवति, तथा प्राण्यदृष्टवशात्स्वान्तःसंहृतविश्वसिसृक्षया प्रकाशरूपं ब्रह्म स्वीयां शक्तिमवलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लबिन्दुभावमयते। ततस्तं बिन्दुं रक्तरूपा शक्तिः प्रविशति। तेन संमिश्रबिन्दुरुच्छूनो भवति। तत्र च हार्दकलारूपोऽप्येकः पदार्थविशेषो भवति। स पुनर्गुरुमुखादेवावगन्तव्यः, न पुनः पुस्तके लेख्यः। स च बिन्दुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्तिसामरस्यनामा 'कामो रविरग्नीषोमात्मकः' इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते। व्यष्टिरूपेण द्वयम्। तत्र शुक्ल इन्दू रक्तोऽग्निरिति बिन्दुद्वयात्मकत्वाद्विसर्ग इति च व्यवह्रियते। अत एव च रवे रात्रावग्नावमावास्यायां चन्द्रे च प्रवेशस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात्समष्टिबिन्दो रवित्वम्। एवं च कामाख्यो बिन्दुर्विसर्गो हार्दकला चेति त्र्यवयवक एकः पदार्थोऽणादिप्रत्याहारवत्कामकलेत्युच्यते। इदमेव च समस्त-

सृष्टिबीजम् । अत एवाकारहकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः । ळकारस्य लकारादभिन्नत्वात्, क्षकारस्य कषयोगरूपत्वान्न तद्बहिर्भावः शङ्क्यः । एतन्मूलभूतं ब्रह्म तुरीयबिन्दुरित्युच्यते । तद्रूपाभ्यां शून्यस्वरूपाभ्यामकारहकाराभ्यामुत्पन्ना कामकला व्यक्ताव्यक्तविलक्षणाऽहंपदवाच्या । अकारहकारोभयात्मकत्वं शिवशक्तिद्वयरूपत्वं चाहंपदस्य निष्कृष्टोऽर्थः । अत एव तज्जन्यानां सूक्ष्मादिस्थूलान्तानामखिलसृष्टीनामहंपदवाच्यत्वम् । यथा ह्युदुम्बरपदवाच्यबीजाज्जनितानां परस्परविलक्षणानामपि पर्णकाष्ठकुसुमफलक्रिमीणां सर्वेषामुदुम्बरत्वम्, 'उदुम्बरपर्णम्' 'उदुम्बरक्रिमिः' इत्यादिव्यवहारात् । तथा च श्रुतयः—'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' इति बृहदारण्यके; 'त्वं वा अहमहं वै त्वम्' इत्यैतरेयके; 'कस्त्वमित्यहमिति होवाच त्वमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्' इति तापनीये । पाणिनिनाऽप्यस्मच्छब्दस्य सर्वनामतोक्ता । तत्रैवान्यत्र 'तद्वा एतद्ब्रह्माद्वयम्' इत्यादिना ब्रह्मस्वरूपमभिधाय तदुपासनां पूर्णाहंभावभावनारूपां पश्यता 'हसंः सोऽहम्' इत्यादिना विदधाति । तत्प्रकारस्त्वतिरहस्यत्वाद् गुरुचरणैकलभ्यः । उक्तं च कादिमते—'बन्धनं योनिमुद्राया मन्त्राणां वीर्ययोजनम् । गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं तु वेदयेत् ॥' इति । आदिमोऽकारः, अन्त्यो हकारः, तयोः समाहारः 'अहम्' । बिन्दुला

भायैवेतरेतरयोगद्वन्द्वपरित्यागेन समाहारद्वन्द्वोक्तिः। छान्दोग्येऽपि 'अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वम्' (७-२५-१) इति। विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि—'स्वपरावभासनक्षम आत्मा विश्वस्य यः प्रकाशोऽसौ। अहमिति स एक उक्तोऽहंतास्थितिरीदृशी तस्य ॥' इत्यादि परःसहस्रं वचनानि। एतादृशस्याहंपदार्थस्य यथाऽहमिति पदं वाचकं तथोत्तमपुरुषैकवचनमपि वाचकम्। तस्य च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्वैविध्येऽपि मिप इटश्चेकारत्वेनानुगमादित्वमेव शक्ततावच्छेदकम्, 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' इति न्यायात्। तस्य च धातूत्तरत्वेनोत्तमपुरुषत्वादिना वोपस्थितिः पदार्थस्मारकत्वे तन्त्रम्। एणलादावपि लुप्तस्य स्मरणम्। तदभावे शक्तिभ्रमाद्वोध इत्यादि यथायथमूह्यम्। तत्र चाकारहकारयोरवयवयोरदर्शनेऽपि शास्त्रप्रामाण्यात्सूक्ष्मरूपौ तौ स्त इति स्वीकार्यम्। तस्यैव च हार्दकलायोगे दीर्घताऽपि संपद्यत इति तुरीयस्वरस्य कामकलारूपत्वं मन्त्ररहस्यविद्भिः प्रतिपाद्यते। तदुक्तं योगिनीहृदये—'मध्यबिन्दुविसर्गान्तःसमास्थानमये परे। कुटिलारूपके तस्याः प्रतिरूपं वियत्कले ॥' इति। मध्यबिन्दुः कामाख्यः, तस्य तुरीयबिन्दुविसर्गमध्यपातित्वात्, समष्टेर्व्यष्टिमध्य एवान्तर्गतत्वाच्च। विसर्गो व्यष्टिरूपं बिन्दुद्वयम्, तयोरन्तर्मध्ये सम्यक्चैतन्यात्मनाऽवस्थानम्। तन्मये तत्प्रधाने। परे चरमेऽकारहकाररूपेऽक्षरे, मातृकाणां क्रमेण

पाठे चरमत्वाद्धकारस्य, व्युत्क्रमेण पाठे त्वकारस्य चरमत्वात्। किं च, इमे अक्षरे कुटिलारूपके। कुटिले अकुलकुले कुण्डलिन्यौ तयो रूपान्तरे। तावता कामविसर्गयोः किमायातमित्यत आह—तस्या इति। तयोः कुण्डलिन्योरित्यर्थः। वियत्पदेन शून्याकारत्वात्कामः प्रतिपाद्यते। कलापदेन च हार्दकलावत्त्वाद्विसर्गः। यतः कामविसर्गयोः कुण्डलिनीप्रतिबिम्बरूपत्वं ततः कुण्डलिन्यभिन्नाकारहकाररूपत्वं संभवतीति भावः; इत्यस्य श्लोकस्य सांप्रदायिकी रहस्यव्याख्या। एवमकारहकारैकस्वरूपा कामकला। तद्भूते मन्त्रे विजातीयाक्षरवत्त्वान्यथानुपपत्त्याऽपि तयोर्गर्भे सूक्ष्मरूपेणान्येषां वर्णानामर्थसृष्टेश्चावस्थानं सिध्यति यथा वटबीजरूपसंपुटे पर्णकाष्ठादेः। किं च, वटादिबीजानां स्फोटेनैवाङ्कुराद्युत्पत्तिरिति बीजस्य पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्वियोग इत्यविवादम्। तच्चार्धद्वयं महति वृक्षे कस्मिन्कस्मिन्भागेऽस्तीति तु दुर्ज्ञेयम्। एवं मन्त्रेऽपि बीजांशयोरकारहकारयोरवस्थितयोः परिज्ञानाय संकेतभाषयोक्तं योगिनीहृदये—'मध्यप्राणप्रथारूपस्पन्दव्योम्नि स्थिता पुनः। मध्यमे मन्त्रपिण्डे तु तृतीये पिण्डके पुनः। राहुकूटाद्द्वयस्फूर्जत्' इति। अस्यार्थः—कलाकामयोर्मध्यस्य विसर्गस्य यः प्राणश्चैतन्यं तस्य प्रथा पृथुत्वेन श्रूयमाणता। स्थूलतेति यावत्। तद्रूपं यत्स्पन्दव्योम हकारः, स्पन्दत उत्पद्यत इति स्पन्दम्। स्पन्दं व्योम यस्मादिति व्युत्पत्तेः। 'हकाराद्व्योम संभूतम्' इत्युक्तेरिति केचित्।

मध्यात्मको विसर्गाभिन्नो यः प्राणो हकारस्तस्य प्रथारूपो यः स्पन्दः। स्थूलरूपा सृष्टिरित्यर्थः। तद्रूपं व्योम हकार इत्यर्थो युक्तः, 'हः शिवो गगनं प्राणः' इति मातृकाकोशात्। मध्यम इत्यस्य द्विरन्वयः। तत्रैकं पदं मन्त्रपिण्डेन सह सामानाधिकरण्येनान्वेति, अपरं वैयधिकरण्येन। मध्यमकूटस्य मध्यमव्यञ्जने। द्वितीयहकार इत्यर्थः, द्वितीयगेषु सप्तसु व्यञ्जनेषु तस्य चतुर्थत्वेन मध्यमत्वात्। तत्र स्थिता। स्त्रीलिङ्गाच्छक्तिर्विशेष्या। तृतीयकूटे तु सकारेऽकारो मूलबीजीय इत्याह—राहुकूटेति। लघुषोढान्यासान्तर्गतग्रहन्यासे राहोः शषसहाख्यवर्णचतुष्टयसहितस्य वक्त्रे न्यासः, 'वक्त्रे शादिचतुर्वर्णैः सहितं राहुमेव च' इति वचनात्। तेन शादिचतुष्कं राहुकूटम्। तत्र द्वयाद्भिन्नोऽद्वयस्तृतीयः सकारः। तस्मिन्स्फूर्जच्छोभमानम्। नपुंसकलिङ्गबलाद्ब्रह्म विशेष्यम्। शिव इत्यर्थः। इत्यलमतिरहस्यार्थप्रकाशनेन॥ ६८॥

तदेतत्सर्वमभिसंधायाह—

अहकारौ शिवशक्ती शून्याकारौ परस्पराश्लिष्टौ।
स्फुरणप्रकाशरूपावुपनिषदुक्तं परं ब्रह्म॥६९॥
विश्वसिसृक्षावशतः स्वार्धां शक्तिं विलोकयद्ब्रह्म।
बिन्दूभवति तमिन्दुं प्रविशति शक्तिस्तु रक्तबिन्दुतया॥७०॥

एतत्पिण्डद्वितयं विसर्गसंज्ञं हकारचैतन्यम् ।
मिश्रस्तु तत्समष्टिः कामाख्यो रविरकारचैतन्यम् ॥७१॥
एषाऽहंपदतुर्यस्वरकामकलादिशब्दनिर्देश्या ।
वागर्थसृष्टिबीजं तेनाहंतामयं विश्वम् ॥७२॥
अन्त्यप्रथमे मध्यचतुर्थे मन्त्रेऽपि तौ व्यक्तौ ।
तेनाम्बामनुजगतामभेद एवात्र भावार्थः ॥७३॥

अत्र शिवबिन्दोः शुक्लत्वाच्चन्द्रात्मकत्वाद्बिन्दुवाचकत्वाच्चन्द्रपदानामिन्दुपदेन बिन्दुनिर्देशः कृतः। भावार्थ इति। भावो जन्म। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः। स एवार्थः प्रयोजनं ज्ञेयत्वाद्यत्र सः, अर्थो ज्ञेयो यत्रेति वा। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः॥ ६९–७३ ॥

अथ संप्रदायार्थमाह—

व्योमादिजनकहकरसलार्णैर्घटनेन पञ्चभूतमयी ।
पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगशब्दादिगुणात्मपञ्चदशवर्णा ॥७४॥

व्योमाकाशः। आदिना वाय्वग्निजलभूमिपरिग्रहः। एतत्पञ्चकस्य जनका ये हकरसलार्णा हकारादिवर्णास्तैर्घटनेनेयं विद्या पञ्चभूतमयी पञ्चभूताभिन्ना। उक्तं च—'हकाराद्व्योम संभूतं ककारात्तु

प्रभञ्जनः । रेफादग्निः सकाराच्च जलतत्त्वस्य संभवः । लकारात्पृथिवी जाता तस्माद्विश्वमयी च सा ॥' इति। अत्र यद्यपि प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मकवस्तुविशेषस्यैव शब्दार्थसृष्टिजनकत्वमविशिष्टं तथाऽपि प्रकाशांशस्यैवार्थसृष्टौ विमर्शांशस्यैव शब्दसृष्टौ जनकत्वम्, तयोः परस्परसापेक्षत्वेनैव स्वस्वकार्यजनकत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्। एकस्य स्वकार्यजनकत्वेऽपरस्य तत्कारणतावच्छेदकत्वमावश्यिकम्। एवं च कारणतावच्छेदककारणतयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि प्रातिस्विककारणत्वसिद्धिः। तदभिप्रायेणैव हि तन्त्रेष्व-न्यतरस्यैव कारणताबोधकानि वचनानीति ज्ञेयम्। भगवता व्यासेनापि 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (ब्र० सू० १-३-२८) इति सूत्रे जगतः शब्दात्प्रभवः श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्ध इत्युक्तम्; तद्भाष्ये च निपुणतरमुपपादितम्। एवं च, प्रथमं विमर्शशक्तेर्हकार उत्पन्नस्ततः प्रकाशाद्व्योम; ततो विम-र्शात्ककारस्ततः प्रकाशाद्वायुः; ततो विमर्शाद्रेफस्ततः प्रकाशादग्निः; ततो विमर्शात्सकारस्ततः प्रकाशाज्जलम्; ततो विमर्शाल्लकारस्ततः प्रकाशात्पृथिवी; इत्येवं क्रमेण पञ्चमहाभूतोत्पत्तौ सत्यामपि हकारवद्विमर्शविशिष्टप्रकाशस्यैव व्योम प्रति कारणत्वादुक्तरीत्या कारण-तावच्छेदकत्वस्य हकारे सिद्धेर्विनिगमनाविरहात्कारणत्वमपि सिध्यति। एवमेव ककारादिषु द्रष्टव्यम्। न चैवं हकारादेर्वाय्वादिकं प्रत्यपि कारणत्वापत्तिः, उक्तरीत्या परम्परया कारणतायाम-

वच्छेदकत्वात् , एवं व्योमादेरपि ककारादिकं प्रति जनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ; तेषामन्यथासिद्धत्वादिष्टत्वाद्वा । ननु विद्यायां पञ्चभूतात्मकवर्णपञ्चकमेवास्तु किमधिकैर्वर्णैरित्यत आह—पञ्चेति । आकाशः पञ्चविधः, वायुश्चतुर्विधः, अग्निस्त्रिभागः, जलं द्विभागम् , पृथिव्येकविधेति पञ्चीकरणवार्त्तिकादौ स्पष्टम् । पञ्चादिसंख्याकानामाकाशादीनां गुणाः शब्दादयोऽपि तादृशसंख्याकाः । तेन व्योमादिषु पञ्चसु पञ्च शब्दाः, वाय्वादिषु चतुर्षु चत्वारः स्पर्शाः, अग्न्यादिषु त्रिषु त्रीणि रूपाणि, जलभूम्योर्द्वौ रसौ, पृथिव्यामेको गन्ध इत्येवं संहत्य पञ्चदश गुणा विद्यास्थैः पञ्चदशभिर्वर्णैरभिन्ना इति पञ्चदशवर्णानामुपपत्तिरित्ति भावः । अथ पञ्चदशगुणैः पञ्चदशवर्णानाममेद उपादानोपादेयभावाद्वाच्यवाचकभावाद्धर्मधर्मिभावाद्वा वाच्यः । स च न संभवति । तथा हि—अत्र हि पञ्चदशसंख्याकत्वमचां प्राधान्येन व्यञ्जनानां तद्भक्तत्वेन चोपपादनीयम् ; 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिः' इति वेदे, 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' (वा० ३१५८) इति पाणिनीयसूत्रवार्त्तिके, 'चतुःशतमुत्कृतिः' इत्यादिच्छन्दःसूत्रेषु च तथैव निर्णीतत्वादित्यस्यार्थस्य च्छन्दोभास्करेऽस्माभिः सविस्तरमुपपादनात् । न ह्यत्रत्यानां पञ्चदशानामचां गुणजनकत्वं गुणवाचकत्वं गुणाश्रयत्वं वा संभवति, मानाभावात् । ननु—हकारपञ्चकस्य व्योमपञ्चकजनकत्वेन तद्वाचकत्वेन चाभेदे सिद्धे तद्गुणैः शब्दैरपि

सहाभेदः सिद्धप्राय एव, गुणगुणिनोरभेदेन गुणस्य गुण्यभिन्नत्वस्य न्यायसिद्धत्वात् । यथैव वाच्यवाचकभावस्याभेदे नियामकता तथैव लक्ष्यलक्षकभावस्यापि । अस्ति हि प्रकृते हकाराणां शब्दलक्षकत्वम्, शब्दस्य हकारशक्यसंबन्धित्वात् । अत एव योगिनीहृदये 'व्योमबीजैस्तु विद्यास्थैर्लक्षयेच्छब्दपञ्चकम्' इत्युक्तम् । यत्तु शक्यसंबन्धप्रदर्शनकारिकायां तत्रैवोक्तम् 'भवेद् गुणवतां बीजं गुणानामपि वाचकम् । कार्यकारणभावेन तयोरैक्यविवक्षया ॥' इति, तत्र लक्षकेऽपि वाचकपदप्रयोगो वाचकनिष्ठस्य स्वबोध्याभेदव्याप्यत्वस्य लक्षकेऽपि तुल्यत्वद्योतनफलको गौण्या वृत्त्यैवोपपद्यते । एवं वायुवाचकादीनामपि स्पर्शाद्यभेद उपपादनीयः । न च तथाऽपि पञ्चदशानामर्चां तदभेदो न संभवतीति वाच्यम्; न हि प्रकृतेऽच एव विवक्षिता इति नियमः, हकारादिव्यञ्जनैरपि पञ्चदशसंख्योपपादनसंभवात् । न च संख्याधिक्यम्, आधिक्येऽपि 'सहस्रे शतं संभवति' इति न्यायस्य जागरूकत्वात्, 'गुणाः पञ्चदशाख्याता भूतानां तन्मयी शिवा' इति वचनस्थस्य तन्मयीत्यस्य भूतमयी गुणमयी पञ्चदशसंख्याकावयववती विद्या देवी शिवेत्यर्थवर्णनसंभवादिति चेन्न; 'व्याप्ता पञ्चदशार्णैः सा विद्या भूतगुणात्मिका । पञ्चभिश्च तथा षड्भिश्चतुर्भिरपि चाक्षरैः ॥' इति स्फुटतरवचनविरोधात् । तत्र हि सामान्येन पञ्चदशसंख्याकाक्षरवत्त्वमुपपाद्य संभावितनानाशङ्कापरिहाराय विशिष्य

विशिष्यं कूटत्रयाक्षराणां गणनयाऽज्भिरेव सव्यञ्जनैः संख्या-पूर्तिरित्यस्य स्पष्टं निर्धारितत्वादिति । अत्र ब्रूमः—सत्यमज्भिरेव पञ्चदशत्वम् ; तथाऽपि हकारादिव्यञ्जनानामेव गुणाभेदः, तेषामेव तद्वाचकत्वात् । शक्ततावच्छेदकं तु पञ्चदशसंख्यासमवायित्व-समानाधिकरणहकारत्वादिकं न पुनः शुद्धहकारत्वादिकम् , अन्यथा हकारेण व्योमवाचकेन प्रकृते शब्दलक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वय-विरोधापत्तेः । शब्दैक्येऽपि शक्ततावच्छेदकरूपधर्मद्वयभेदेनार्थद्वय-भानमुपपद्यते । कथमन्यथा लिङादौ शब्दभावनार्थभावनयोः शक्त्या भानं लक्षणया च कर्तुर्भानं मीमांसकानाम् ? अत एव चोक्तश्लोके 'गुणानामपि वाचकम्' इत्येवोक्तम् । यत्तु तत्पूर्वश्लोके 'लक्षयेत्' इति पदं तद्बोधयेदित्यर्थकम् । अस्तु वा लक्षणाऽपि, भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य पदस्यैकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकशक्ततालक्षकता-रूपवृत्तिद्वययौगपद्यस्यैव विरुद्धत्वात् । वाचकपदमेव संजातप्रतिपक्ष-त्वादुपक्रमन्यायेनान्वयितव्यम् । वस्तुतस्तु गुणवतां वाचकं बीजं गुणानामपि वाचकमित्यन्वयः । बीजे गुणवद्वाचकत्वं परिकरालंकार-वद्धेतुत्वाभिप्रायगर्भम् । हकारस्य शब्दवत्येव शक्तिर्न पुनराकाशमात्रे । तेन च गुणस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेः प्राचीनैरङ्गीकाराद् गुणानामपि वाचकमित्यर्थः । तेन 'लक्षयेत्' इत्येतज्ज्ञानार्थकम् । तेनैकैव शक्तिरुभयत्रेत्यतो न वृत्तिद्वयविरोधो न वा शक्ततावच्छेदकभेदगवेषणा । पञ्चदशवर्णानां पञ्चदशगुणभेद-

कथनं तु 'दश संपद्यन्ते। दशाक्षरा विराट्। अन्नं विराट्' इत्यादिवत्स्तुतिमात्रमित्यादि बुद्धिमद्भिरूह्यमिति संक्षेपः ॥ ७४ ॥

इदानीम् 'प्रधानं तेजसो रूपं तद्बीजेन हि जन्यते' इतिवचनस्वारस्यमनुसंदधानो गुणानां गुणिबोधकाक्षरबोध्यत्ववत्तज्जनकाक्षरजन्यत्वस्यापि सत्त्वादभेदः संभवतीत्याह—

तत्तज्जनकैर्वर्णैस्तत्तत्संख्यैस्तु तद्गुणा जाताः।
कामकलाभिश्चतसृभिरासीत्स्पर्शश्चतुर्विधो न तु कैः ॥७५॥

तत्तज्जनकैर्व्योमादिजनकैः। तत्तत्संख्यैः पञ्चादिसंख्याकैः। तद्गुणा व्योमादिगुणाः। पञ्चादिसंख्याका इति शेषः। विद्यायां हि मायात्रये हकारत्रयम्, मध्यमकूटे हकारौ द्वौ, एवं पञ्चभिर्हकारैः पञ्च शब्दा उत्पन्नाः। अत एव तेषामर्थाः शब्दा एव, 'ये ये यद्यज्जनकास्तेषां तेषां त एवार्थाः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। उक्तं च 'व्योमबीजैस्तु विद्यास्थैर्लक्षयेच्छब्दपञ्चकम्' इति। ननु भावार्थप्रकरणे मध्यमहकारस्य विद्यामूलबीजात्मककामकलार्थरूपत्वमुक्तमिति तस्य शक्तिवाचकत्वमेव युक्तं न पुनः शब्दलक्षकत्वमिति चेत्; न ह्येकवाचकत्वमपरालक्षकत्वे तन्त्रम्, वृत्तिद्वयविरोधस्य परिहृतत्वात् 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ' इत्यादौ तस्येष्टत्वाच्च। वस्तुतस्तु, शिवशक्त्यात्मकमूलबीजात्मकावकारहकारौ तु सूक्ष्मतमादप्यत्यन्तसूक्ष्मरूपावित्युक्तम्। इह तु वैखर्यात्मकस्थूलरूपयोरेवार्थान्तरपरत्वमुच्यते।

अत एव मध्यप्राणेत्यनेन तादृशसूक्ष्मरूपतां द्योतयित्वा तस्य प्रथारूपो यः स्पन्दः स्थूलात्मिका सृष्टिस्तद्रूपे व्योम्नि हकारे स्थितेत्युक्तं न पुनः स्थूलहकार एव शक्तिरिति। उक्तं च 'तेषां कारणरूपेण स्थितं ध्वनिमयं परम्' इति। तेषां शब्दानाम्। शब्दसृष्टेः सर्वस्यापीत्यर्थः। कारणं शक्तिः, तस्या रूपं सूक्ष्मतमादपि परम्। तादृशेन रूपेणोपलक्षितं सद् ध्वनिमयम्। ध्वन्यभिन्नं सत्स्थितं परं परब्रह्मेत्यर्थः। सर्वेष्वपि वर्णेषु वर्णांशध्वन्यंशौ परस्परसंसृष्टौ वर्तेते सुवर्णे परस्परसंसृष्टपार्थिवतैजसांशवत्, कत्वादिवर्णधर्माणां तारत्वमन्द्रत्वषड्जत्वादिध्वनिधर्माणां च सर्ववर्णेष्वनुभूयमानत्वात्। अत एव शारीरकभाष्ये स्फोटनिरासाय वर्णानामेव नित्यत्वमङ्गीकर्तुं तेषामेकैकव्यक्तिरूपत्वमुपपाद्य वैलक्षण्यप्रतीतिः सर्वाऽपि ध्वन्यालम्बनत्वेनोपपादिता देवताधिकरणे। तथा च मध्यमहकारे ध्वन्यंशः परब्रह्मवाचकः, वर्णांशस्तु शब्दलक्षक इति विवेक इति भावः। ये तु हादिविद्यापक्षपातिनो योगिनीहृदयस्य संपूर्णतन्त्रस्यापि हादिविद्यायामेव तात्पर्यमिति मन्यमाना इहान्यथा व्याचक्षते—'परं षष्ठं हाक्षरं तेषां पञ्चानामपि शब्दानां कारणभूतो यो ध्वनिर्नादस्तन्मयं तद्वाचकम्' इति, तेषां तत्र ग्रन्थस्वारस्यभङ्गेन क्लिष्टतरं व्याख्यानमेव शरणमिति तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यामः। ननु तथा सति वायुजनककाराणामेव चतुर्विधस्पर्शजनकत्वस्यावश्यिकत्वात्ककाराणां च चतुर्णामभावादनुपपन्नमिदमित्याह—कामकलाभिरिति। महामायायां त्रय

ईकारा एकस्तृतीयाक्षररूपश्चेति चतुर्भिरीकारैश्चतुर्धा स्पर्श उत्पन्नो न पुनः ककारैरित्यर्थः। तदुक्तम्—'महामायात्रयेणापि कारणेन च बिन्दुना। वाय्वग्निजलभूमीनां स्पर्शानां च चतुष्टयम्। उत्पन्नं भावयेद्देवि स्थूलसूक्ष्मविभेदतः॥' इति। महामायायां यत्त्रयमीकारत्रयं तेन, कारणेन च केवलेनेकारेण च, तस्यैव विश्वकारणत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्। बिन्दुनेति कामकलाचतुष्कस्यापि विशेषणम्, तस्य तत्र त्रिबिन्द्वात्मकत्वात्तुरीयबिन्दुजन्यत्वाद्वा। तच्च वायुमण्डलस्य बिन्दुलाञ्छितत्वद्योतनाय। स्थूलो व्यापको वायुगतः। सूक्ष्मा व्याप्या अग्न्यादित्रयनिष्ठाः। हादिपक्षपातिनस्तु ककाराणां कामकलानां च हादिविद्यायां त्रित्रिसंख्याकत्वेन चतुर्थालाभाद्बिन्दून्विभज्य गणयन्ति। तत्पक्षे एकैकस्याः कामकलायास्त्रित्रिबिन्द्वात्मकत्वेन नव संपद्येरन्। विसर्गत्वेन बिन्दुद्वयस्यैक्ये तु विसर्गास्त्रयः कामास्त्रय इति षट्। कामत्वेन त्रयाणामैक्ये तु विसर्गत्वेनापि त्रयाणामैक्यापाताद् द्वयम्। तुरीयबिन्दोरपि मेलने तु विभागे द्वादश, तदभावे त्रयमिति सर्वथा न चतुःसंख्यासिद्धिः। महामायायां कामकलायां यद्बिन्दुत्रयं तेन, कारणबिन्दुस्तुरीयस्तेन चेति व्याख्याने त्वन्ययोरीकारयोर्वैयर्थ्यमिति स्पष्टम्। न च गुणगुणिनोरेकमेव कारणं कपालादेरेव घटतद्गतरूपे प्रति कारणत्वादिति नियमो व्योमशब्दजनकहकारादाविष्टो भज्येतेति वाच्यम्, तस्य वचनबलात्पाकेनापि रूपाद्युत्पत्तिदर्शनेन चौत्सर्गिकत्वात्। त्रिविधरूपं तु मायान्तर्ग-

तैस्त्रिभी रेफैर्जन्यते, 'रूपाणां त्रितयं तद्वत्त्रिभी रेफैर्विभावितम्' इति वचनात्। एवं रसद्वयं सकारद्वयेन, 'विद्यास्थैश्चन्द्रबीजैस्तु स्थूलः सूक्ष्मो रसः स्मृतः' इति वचनात्। चन्द्रबीजैः सकारैः। स्थूलो व्यापको जलगतः। सूक्ष्मो व्याप्यो भूगतः। 'पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन पदार्थोपस्थितेः स्मृतिरूपत्वात्स्मृत इत्युक्तम्। यद्यपि कादिविद्यायां द्वावेव सकारौ, तथाऽपि 'विद्यास्थैश्चन्द्रबीजैः' इति बहुवचनाभ्यामपि रसस्य द्वैविध्यात् 'अक्षीणि मे दर्शनीयानि' 'पादा मे सुकुमाराः' इति महाभाष्यप्रयोगाद् द्वित्वसंख्यैव कथ्यते। अत एव स्थूलसूक्ष्मपदगतप्रत्येकैकवचनाभ्यां द्वित्वमेव स्पष्टीकृतम्। ननु—व्योमबीजेन व्योमगुणलक्षणा युक्ता, शक्यसंबन्धात्। चन्द्रवाचकबीजस्य तु चन्द्रगतामृतलक्षकत्वमेव वाच्यं न पुनर्जलगतरसलक्षकत्वम्, असंबद्धलक्षणायामतिप्रसङ्गात्। न च व्योमवाचकस्यापि वाय्वादिगतशब्दलक्षकत्ववदुपपत्तिः, तत्रापि नभोगुणस्य व्यापकत्वेन स्वशक्यसमवेतव्याप्यत्वरूपसंबन्धस्य सत्त्वात्। अत एव 'प्रधानं तेजसो रूपं तद्बीजेन हि जन्यते' इत्यनेन वचनेन तेजोरूपस्य व्यापकत्वलक्षणं प्राधान्यं शक्यसंबन्धप्रदर्शनायैवोक्तम्। तन्न्यायस्य हकारादावपि तुल्यत्वेनादोषात्। न च तथाऽमृतव्याप्यत्वं जलरसस्य संभवति, तदभाववद्वृत्तित्वादिति चेत्—मैवम्, अमृतेऽपि रसस्य समवेतत्वेन लक्षणोपपत्तेः। अत एवोक्तम् 'संबन्धो विदितो लोके

रसस्याप्यमृतस्य च' इति। अमृतरसयोराश्रयाश्रयिभावलक्षणोऽभेद-लक्षणो वा संबन्धो लोकप्रसिद्ध इति न लक्षणायां विवदितव्य-मित्यर्थः। शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरिति पक्षे रसामृतयोरभेदस्य लोकसिद्धत्वाद्रसाभिन्नामृतवति शक्तस्य सकारस्य रसोऽपि शक्य-तावच्छेदक इति भावः। हादिविद्यापक्षपातिनस्तु, 'चन्द्रबीजैः' इति बहुवचनस्य स्वानुगुणत्वं मत्वा तुष्यन्तस्त्रिभिः सकारै रसा लक्ष्यन्त इति व्याख्याय; ननु रसस्य द्वैविध्यात्तृतीयसकारः किमर्थ इत्याशङ्क्य; अमृतं गतोऽप्येको रसोऽस्तीति तल्लक्षकत्वेनोद्ग्रन्थमेव समाधाय; नन्वेवं सति तृतीयरसाधारत्वेन भूजलभेदात्षष्ठमहा-भूतस्यापत्तिरित्याशङ्कायाम् 'संबन्धो विदितः' इति ग्रन्थमवतार्य; जलामृतयोः संबन्धो हि लोकप्रसिद्धः, तस्य जलनिधावेवोत्पन्नत्वात्, अतो जल एवान्तर्भाव इत्याशयपरत्वेन व्याचक्षते। तेषां रसस्येति पदस्य जलनिधौ लक्षणा, स्थूलसूक्ष्मपदाभ्यां प्रत्येकैकत्ववत्त्वेन लब्धद्वित्वविरोधश्च, जलेऽन्तर्भावे सिद्धे पुनर्वैयर्थ्यंतादवस्थ्यं च। प्रत्युत जलामृतयोरभेदात्प्रातिस्विकममृतवाचकः सकारो नापेक्षित इत्येवार्थः संभवतीति। एवं लकारस्य गन्धबोधकत्वम् 'वसुंधरागतो गन्धस्तल्लिपिर्गन्धवाचिका' इति वचनात् ॥ ७५ ॥

नन्वेकेनैव लकारेणैकविधगन्धबोधोपपत्तेरितरद्वयवैयर्थ्यम्; अत आह—

भुवनत्रयसंबन्धादासात्त्रेधा लकारोऽपि।
ये ये यद्यज्जनकास्तेषां तेषां त एवार्थाः ॥७६॥

भुवनत्रयेण सह वाच्यवाचकभावसंबन्धाल्लकारस्य त्रैविध्यं जन्य-जनकभावसंबन्धाद्वा, 'भुवनत्रयसंबन्धात्त्रिधात्वं तु महेश्वरि' इति वचनात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥

इदानीं वायुजनकानामपि ककाराणामर्थान्तरमस्तीति पूर्वोक्तस्य 'ये ये यद्यज्जनकाः' इत्यस्यौत्सर्गिकस्य नियमस्यापवादमाह—

ककारत्रयवाच्यास्तु सकलाः प्रलयाकलाः ।
विज्ञानकेवलाश्चेति त्रिप्रकारा उपासकाः ॥७७॥

प्रमातारः साधकाः पशव इत्यादिपदाभिधेया उपासकास्त्रि-विधाः—अधमा मध्यमा उत्तमाश्चेति । त एवाशुद्धमिश्रशुद्धपदैः सकलादिपदैश्च क्रमेण व्यवह्रियन्ते । तत्र भेदैकदृष्टयः शिवाहंभाव-भावनाहीनाः कर्मैकरताः प्रथमाः । सुपक्वमलकर्माणः 'चितिश्चैत्यं च चैतन्यं चेतनं द्वयकर्म च । जीवः कला शरीरं च सूक्ष्मं पुर्यष्टकं भवेत् ॥' इति श्लोकोक्तसूक्ष्मपुर्यष्टकसंबन्धशालिनः कर्मज्ञानमार्गयोः साधारणा द्वितीयाः । निरस्तभेदाः सर्वत्र शिवैकदृष्टयः पूर्णज्ञानिन-स्तृतीयाः । एते च स्वच्छन्दसंग्रहे विस्तरेण प्रपञ्चिताः । ते त्रयाणां ककाराणां वाच्याः । तदुक्तम्—'अशुद्धशुद्धमिश्राणां प्रमातॄणां परं वपुः । क्रोधीशत्रितयेनास्य विद्यास्थेन प्रकाश्यते ॥' इति । क्रोधीशः ककारः । न चाकाराणां पार्थक्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेनैकैकह-लात्मका एव हकारककारादयो वाचका वक्तव्याः, तथा च ककारे

जश्भावेन गत्वापत्तिरिति वाच्यम् ; एकहल एव पदत्वेन पदान्तत्वाभावात्, व्यपदेशिवद्भावस्य 'टकितौ' 'सुप्पितौ' इत्यादिज्ञापकेनानित्यत्वात् ॥ ७७ ॥

अकारैर्दशसंख्याकैरुच्यन्ते जीवराशयः ।
वेद्यायाः प्राणभूतः संस्तद्वाच्येकादशः स्वरः ॥७८॥

पञ्चदश्यां द्वितीयतृतीयवर्णौ हृल्लेखात्रयं च मुक्त्वाऽवशिष्टेषु दशस्वक्षरेष्वकारा दश। तेषां जीवराशय एव वाच्याः। एकेनाप्यभिधानसंभवे दशभिरभिधानं जीवानामानन्त्यद्योतनाय। तृतीयकूटाद्याकारे तु ध्वनिस्वरूपस्यैव भावार्थप्रकरणे मूलबीजांशरूपत्वमुक्तमिति न विरोधः। एकादशः स्वर एकारः। स च विद्यालक्षणस्य मूलबीजोत्थवृक्षस्यान्तरः प्राणः सन्नपि स्वयं स्ववाची, लोकेऽपि क्षतस्य पुनः प्ररोहणादिनाऽनुमीयमानस्याध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य वृक्षादावङ्गीकारात्। उक्तं च—'श्रीकण्ठदशकं तद्वदव्यक्तस्य हि वाचकम्। प्राणभूतः स्थितो देवि तद्वदेकादशः परः। एकः सन्नेव पुरुषो बहुधा जायते हि सः ॥' इति। श्रीकण्ठा अकाराः। अव्यक्तो जीवः। एकादश एकारः, 'संधिरेकादशो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः' इति कोशात्, 'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम्' इति प्रयोगाच्च

योगरूढोऽयं शब्दः। तस्य च शुद्धयोगापेक्षया परत्वमस्त्येव। स च प्रकृते एकोऽपि दृश्यमानो बहुरूपः परिणमते। उक्तं च कादिमते—'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम्। ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते॥' इति। हादिपक्षे तु शुद्धयौगिकत्वमङ्गीकृत्य श्रीकण्ठपरत्वेनैकादशपदं व्याख्याय परो द्वादशः पुरुषः परः शिवः, तद्वाचक इति व्याचक्षते। तत्क्लिष्टमिति स्वर इति विशेष्येणाकारव्यावर्तकेन सूचितम्। ननु श्रीकण्ठदशकस्यैकस्मिन्नेव श्लोके प्रतिसंबन्धित्वेन निर्दिष्टस्योपस्थित्या एकादशोऽपि श्रीकण्ठ एवेति चेन्न, रूढिप्राबल्ये तादृशोपस्थितेरप्रयोजकत्वात्। कथमन्यथा ज्ञानार्णवे 'आद्यं वाग्भवमुच्चार्य कामबीजं द्वितीयकम्। कुमार्यास्तु तृतीयं तु त्रिपुरा परमेश्वरी॥' इति त्रिपुराचक्रेश्वरीमन्त्रोद्धारः संगच्छताम्? तत्र हि कुमार्या प्रतिसंबन्धित्वेन निर्देशेऽप्याद्यद्वितीयपदाभ्यां मातृकासंबन्धिनावेव प्रथमद्वितीयौ वर्णौ विवक्षितौ, दक्षिणामूर्तिसंहितादौ 'अं आं सौः' इत्यस्यैव प्रथमचक्रेश्वरीमन्त्रस्योद्धृतत्वात्। अन्यथा बालाय एव त्रिपुराचक्रेश्वरीत्वमापद्येत। तस्मान्मातृकायामेकादश एवात्र ग्राह्य इति। तार्तीयप्रथमस्य पूर्वमभिहितत्वान्नेह पुनरुट्टङ्कनमित्यपि हादिपक्षे सुवचम्। परं तु न तथा सांप्रदायिकैर्व्याख्यातम्। तथाऽपि कः प्राणवाचकोऽकारः को वा जीववाचक इत्यनिर्धारणं तत्पक्षे दुरुद्धरम्॥ ७८॥

योगिनीहृदयस्थमेव पद्यं लाघवात्स्पष्टत्वाच्च निबध्नाति—

बिन्दुभिस्त्रिभिरुच्यन्ते रुद्रेश्वरसदाशिवाः ।
शान्तिः शक्तिश्च शंभुश्च नादत्रितयबोधनाः ॥७९॥

रुद्रस्तेजस्तत्त्वम्, 'रुद्रो वा एष यदग्निः' इति श्रुतेः । तेन पुरुषनियतिकालरागविद्याकलामायानां परिग्रहः, 'पुरुषादिकमायान्तं तेजस्तत्त्वं महेश्वरि' इति स्वच्छन्दसंग्रहोक्तेः । शान्तिः प्रकृतिः शुद्धविद्या च । अर्धचन्द्राद्युन्मनान्तवर्णाष्टकं नादपदेनोच्यते । नादत्रितयमेव बोधनं येषां ते । करणे ल्युट् ॥ ७९ ॥

एवं सप्तत्रिंशत्संख्याकपदैर्महाविद्या ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वानां तत्त्वातीतस्य चाभिधात्रीयम् ॥८०॥

एवमित्यस्यानन्तरोदीरितश्लोकषट्कोक्तरीत्येत्यर्थः । तत्र हि व्योमबीजपञ्चकम्, कामकलाश्चतस्रः, चन्द्रबीजे द्वे, रेफभूबीजक्रोधीशबिन्दुनादास्त्रयस्त्रयः, श्रीकण्ठदशकम्, एकादशः स्वर एकः, इति संहत्य सप्तत्रिंशत्पदान्युपपादितानि । तेषां च तत्त्वानि षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतं ब्रह्मैकमित्यर्थः । तानि च यथा—शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया, कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः, पुरुषः, प्रकृतिः, अहंकारः, बुद्धिः,

5

मनः, श्रोत्रम्, त्वक्, नेत्रम्, जिह्वा, घ्राणम्, वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः, शब्दः, स्पर्शः, रूपम्, रसः, गन्धः, आकाशः, वायुः, तेजः, आपः, पृथिवी। एतेषां स्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च सौभाग्यसुधोदये द्रष्टव्यः, विस्तरभयान्नेह लिख्यते। तत्र शिवशक्तिशुद्धविद्याप्रकृतयो बिन्द्वर्थाः। सदाशिवादिपुरुषान्ता नव नादार्थाः। शब्दादय आकाशादयः श्रोत्रादयो वागादयश्च पञ्च पञ्च हकारादेरर्थाः। अहंकारादित्रयं तु ककारत्रयस्य श्रीकण्ठानां चार्थः। एकादशस्वरस्य तत्त्वातीतमर्थ इति विवेकः। यद्यपि हकारादेः शब्दाद्यर्थकत्ववदिन्द्रियाद्यर्थकत्वं नोक्तम्, तथाऽपि 'स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी। सप्तत्रिंशत्प्रभेदेन षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपिणी। तत्त्वातीतस्वभावा च विद्यैषा भाव्यते मया॥' इतिवचनबलात्तत्तदर्थकत्वमवश्यकल्पनीयम्। न च सप्तत्रिंशतो वर्णानां सप्तत्रिंशति तत्त्वेषु क्रमेण शक्तिरस्त्विति वाच्यम्, हकारादौ क्लृप्तशक्तिपरित्यागस्य शक्त्यन्तरस्वीकारस्य चापत्तेः। न च भवत्पक्षेऽप्येकस्यानेकार्थकत्वं दोष इति वाच्यम्, एकत्र शक्तिः परत्र लक्षणेति सुवचत्वात्। न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, एतद्वचनबलादेव सप्तत्रिंशत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण पूर्ववत्तस्यादोषत्वात्, केवलहकारस्यैव व्योमवाचकत्वादिना प्रमितत्वेन तद्विरोधस्योद्भावने तु वृत्तिद्वयविरोधेऽकिंचित्करत्वस्य सुवचत्वाच्च। प्रमाणप्रमितत्वाविशेषादापततोऽनेकार्थत्वस्यापि हर्यादिपदेऽदोषत्वाच्च।

क्लृप्तशक्तिपरित्यागस्तु न सर्वथा प्रामाणिकः। ननु प्रथमेंशे विद्यायामष्टपञ्चाशद्वर्णा उक्ताः कथमिह सप्तत्रिंशत्त्वेन गण्यन्त इति चेत्, सत्यम्। न पुनरत्र वर्णगतेयं संख्या कण्ठरवेणोक्त-वचने श्रूयते येनैवमुच्येत। श्रूयमाणं संख्यामात्रं तु पदनिष्ठ-त्वेनाप्युपपन्नम्, अर्धचन्द्रादिवर्णाष्टकस्यैकपदत्वात्, चतुरवयवक-कामकलावन्नादस्याष्टावयवकैकवर्णत्वाङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहाच्च। अत एव त्रैपुरमन्त्रे समूहमूलकारणभूते महामेरावर्धचन्द्रादीनामष्टाना-मप्यर्धचन्द्रत्वरूपैकवर्णात्मकत्वमङ्गीकृत्य 'नवाक्षरो महामेरुरयं ब्रह्माण्ड-गोलकः' इत्यादिव्यवहारस्तन्त्रेषु दृश्यते। वस्तुतोऽर्धचन्द्रादेः स्थानस्वरूपादिभेदान्नैकवर्णत्वं युक्तम्, कामकलावयवेषु तु न तथेति वैषम्यम्। अत एव मूले पदैरित्युक्तम्। 'शक्तं पदम्' इति तल्लक्षणाच्छक्तैरित्यर्थः। न च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पाणिनीय-सूत्रात् 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इति न्यायसूत्राच्च 'शक्तं पदम्' इत्याधुनिकपरिकल्पितपरिभाषाया अप्रमाणत्वादिह पदत्वं न युज्यत इति वाच्यम्, तथाऽप्यर्थवत्त्वेन प्रत्यक्षरं प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तेः, क्वचिद्व्यत्ययादिना क्वचिच्छाकल्यमतेन क्वचित् 'सुपां सुलुक्—' इत्यनेन च लोपस्वीकारात्। न चैवं ककारेषु जश्त्वा-पत्तिः, 'किति' 'पिति' इत्यादिज्ञापकैरेकाक्षरपदे तदनित्यताया ज्ञापनादिति। 'स्वरव्यञ्जनभेदेन' इत्यस्यायमर्थः—स्वरव्यञ्जनयो-रभेदविवक्षामपवदितुं भेदेनेत्युक्तम्। अभेदे विवक्षित एव हि

मनः, श्रोत्रम् , त्वक् , नेत्रम् , जिह्वा, घ्राणम् , वाक् , पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः, शब्दः, स्पर्शः, रूपम् , रसः, गन्धः, आकाशः, वायुः, तेजः, आपः, पृथिवी । एतेषां स्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च सौभाग्यसुधोदये द्रष्टव्यः, विस्तरभयान्नेह लिख्यते । तत्र शिवशक्तिशुद्धविद्याप्रकृतयो बिन्द्वर्थाः । सदाशिवादिपुरुषान्ता नव नादार्थाः । शब्दादय आकाशादयः श्रोत्रादयो वागादयश्च पञ्च पञ्च हकारादेरर्थाः । अहंकारादित्रयं तु ककारत्रयस्य श्रीकण्ठानां चार्थः । एकादशस्वरस्य तत्त्वातीतमर्थ इति विवेकः । यद्यपि हकारादेः शब्दाद्यर्थकत्ववदिन्द्रियाद्यर्थकत्वं नोक्तम् , तथाऽपि 'स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी । सप्तत्रिंशत्प्रभेदेन षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपिणी । तत्त्वातीतस्वभावा च विद्यैषा भाव्यते मया ॥' इतिवचनबलात्तत्तदर्थकत्वमवश्यकल्पनीयम् । न च सप्तत्रिंशतो वर्णानां सप्तत्रिंशति तत्त्वेषु क्रमेण शक्तिरस्त्विति वाच्यम् हकारादौ क्लृप्तशक्तिपरित्यागस्य शक्त्यन्तरस्वीकारस्य चापत्तेः न च भवत्पक्षेऽप्येकस्यानेकार्थकत्वं दोष इति वाच्यम् , एकत्र शक्तिः परत्र लक्षणेति सुवचत्वात् । न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः एतद्वचनबलादेव सप्तत्रिंशत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण पूर्ववचस्यादोषत्वात्, केवलहकारस्यैव व्योमवाचकत्वादिना प्रमितत्वेन तद्विरोधस्योद्भावने तु वृत्तिद्वयविरोधेऽकिंचित्करत्वस्य सुवचत्वाच्च प्रमाणप्रमितत्वाविशेषादापततोऽनेकार्थत्वस्यापि हर्यादिपदेऽदोषत्वाच्च

क्लृप्तशक्तिपरित्यागस्तु न सर्वथा प्रामाणिकः। ननु प्रथमेंशे विद्यायामष्टपञ्चाशद्वर्णा उक्ताः कथमिह सप्तत्रिंशत्त्वेन गण्यन्त इति चेत्, सत्यम्। न पुनरत्र वर्णगतेयं संख्या कण्ठरवेणोक्तवचने श्रूयते येनैवमुच्येत। श्रूयमाणं संख्यामात्रं तु पदनिष्ठत्वेनाप्युपपन्नम्, अर्धचन्द्रादिवर्णाष्टकस्यैकपदत्वात्, चतुरवयवककामकलावन्नादस्याष्टावयवकैकवर्णत्वाङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहाच्च। अत एव त्रैपुरमन्त्रे समूहमूलकारणभूते महामेरावर्धचन्द्रादीनामष्टानामप्यर्धचन्द्रत्वरूपैकवर्णात्मकत्वमङ्गीकृत्य 'नवाक्षरो महामेरुरयं ब्रह्माण्डगोलकः' इत्यादिव्यवहारस्तन्त्रेषु दृश्यते। वस्तुतोऽर्धचन्द्रादेः स्थानस्वरूपादिभेदान्नैकवर्णत्वं युक्तम्, कामकलावयवेषु तु न तथेति वैषम्यम्। अत एव मूले पदैरित्युक्तम्। 'शक्तं पदम्' इति तल्लक्षणाच्छक्तैरित्यर्थः। न च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पाणिनीयसूत्रात् 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इति न्यायसूत्राच्च 'शक्तं पदम्' इत्याधुनिकपरिकल्पितपरिभाषाया अप्रमाणत्वादिह पदत्वं न युज्यत इति वाच्यम्, तथाऽप्यर्थवत्त्वेन प्रत्यक्षरं प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तेः, क्वचिद्व्यत्ययादिना क्वचिच्छाकल्यमतेन क्वचित् 'सुपां सुलुक्—' इत्यनेन च लोपस्वीकारात्। न चैवं ककारेषु जश्त्वापत्तिः, 'किति' 'पिति' इत्यादिज्ञापकैरेकाक्षरपदे तदनित्यताया ज्ञापनादिति। 'स्वरव्यञ्जनभेदेन' इत्यस्यायमर्थः—स्वरव्यञ्जनयोरभेदविवक्षामपवदितुं भेदेनेत्युक्तम्। अभेदे विवक्षित एव हि

तयोरङ्गाङ्गिभावो लोकसिद्धः। तथा हि—व्यञ्जनानि तावत्स्वराङ्गाणि। तत्र ककारसकारहकारलकारा दशसंख्याकास्तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोच्चार्यमाणश्रीकण्ठानामङ्गानि। हृल्लेखाद्यहकारास्तु स्वस्वपूर्वोच्चार्यमाणलकारीयश्रीकण्ठानामेवाङ्गानीति यद्यपि 'संयोगादि' (प्रा० २१-४) इति सूत्रेण प्रतिभाति; तथाऽपि 'नान्तस्थापरमसवर्णम्' (प्रा० २१-७) इति सूत्रेण परेषामेवाङ्गानीति वाच्यम्। रेफास्तु सबिन्दुककामकलानाम्, अनुस्वारा अपि तासामेवेति वस्तुस्थितिः। तदेतत्सर्वं याजुर्वैदिकप्रातिशाख्यसूत्राणि त्रिभाष्यरत्नादितद्व्याख्यानानि च जानानानां स्पष्टतरम्। प्रकृते त्वियान्विशेषः। बिन्दवो हि स्वोत्तरोच्चार्यमाणनादाख्यस्वरस्यैवाङ्गानि न पुनः कामकलानाम्, 'तत्परस्वरम्' (प्रा० २१-२) इति प्रातिशाख्यसूत्रस्यात्र प्रवृत्तेः। यो हि स्वरात्पूर्वमनुस्वारो नोच्चार्यते स एव स्वपूर्वस्वराङ्गमिति 'अनुस्वारः—' (प्रा० २१-६) इति सूत्रस्य विषयः। न हि लोकवेदयोः क्वापि संहितायामनुस्वारोत्तरं स्वरोच्चारणं दृश्यते। मकारनकारयोर्हि सतोर्हलि झलि च परेऽनुस्वारविधिः 'मोऽनुस्वारः' (८-३-२३) 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८-३-२४) इति पाणिनीयसूत्रयोरुपलभ्यते। तस्य च ययि परे परसवर्णवर्णान्तरतापत्तिविधानाच्छषसहाख्यराहुकूटे 'हंसः' इत्यादावात्मलाभ इत्याशयेन वेदमात्रमधिकृत्य प्रवृत्तेन प्रातिशाख्यमुनिनाऽनुस्वारमात्रस्य पूर्वाङ्गत्वम् 'अनुस्वारः—' (प्रा० २१-६) इति

सूत्रेणोक्तम्। तस्य च 'व्यञ्जनमपराङ्गं विरामे लुप्यते' इत्यादि-सामवेदीयफुल्लसूत्राद्युक्तानि सामविशेषेषु प्रयोजनानि विस्तरभया-दनुपयोगाच्च नेहोल्लिखितानि। न चात्रापि प्रथमद्वितीयकूटस्थानु-स्वारयोर्हकारसकारपूर्वत्वेन परसवर्णादिवर्णान्तरभावाभावात्पूर्वाङ्गतापत्ति-रिति वाच्यम्, कूटानां पार्थक्येनोच्चारणे स्वरपरत्वान्मिलित्वोच्चारणे तु बिन्द्वादिनवकस्योत्तरकूटे प्रवेशविधानेन हकारादिपूर्वत्वाभावात्। वस्तु-तस्तु, हल्त्वमेव हि व्यञ्जनत्वम्। कथमन्यथा 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (१-१-७) इतिसूत्रोक्ता संयोगसंज्ञा 'हंसः' इति सकारे स्यात्? तदभावे च हकारीयाकारे 'संयोगे गुरु' (१-४-११) इति सूत्रेण गुरुसंज्ञा न सिध्येत्। इष्टा हि सा। तदेतच्छन्दःशास्त्रीये 'ह्रादिपर' इति पिङ्गलसूत्रे च्छन्दोभास्करे प्रपञ्चितमस्माभिः। तथा च 'संयोगादि' (प्रा० २१-४) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण संयुक्ताक्षरादिमव्यञ्जनस्य पूर्वाङ्गत्वं विदधतैव चारितार्थ्यात् 'अनुस्वारः-' (प्रा० २१-६) इति पृथग्योगो व्यर्थः। न ह्यवसाने स्वरे वा परे लोकवेदयोरनुस्वारः क्वापि दृश्यते, येन तत्सार्थक्यं भवेत्। तस्मात्पृथक्सूत्रकरणस्य श्रीविद्यानुस्वार एव विषय इत्यवश्यं वक्तव्यम्। तेन च काम-कलानामेव बिन्दवोऽङ्गानि, नादस्तु द्वितीयतृतीयस्वरवदव्यञ्जनाङ्गक एव स्वरो भविष्यतीति दिक्। अयं चाङ्गाङ्गिभावः 'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री' इत्यादौ वेदे लौकिकच्छन्दःसु प्रकृतेऽपि पञ्चदशत्वषोड-शत्वाद्युपपत्त्यर्थमुपयुज्यते, अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षया तदभिन्नप्रधाना-

क्षरगणनयैव संख्यापूर्तेरावश्यिकत्वादिति वस्तुस्थितिः । तदपवादाय 'स्वरव्यञ्जनभेदेन' इत्युक्तम् । अङ्गाङ्गिनोर्भेद एव प्रकृतार्थे कार्यो न पुनरभेदो विवक्षणीय इत्यर्थः । हादिविद्यायां हि द्वितीय-तृतीयाक्षरयोरपि सव्यञ्जनकत्वेन षष्टिरक्षराणि । अर्धचन्द्रादेरेकवर्ण-त्वाङ्गीकारेऽपि तावदेकोनचत्वारिंशत् । बिन्दूनामपि नादेषु मेलने-नैकवर्णत्वस्वीकारे तु षट्त्रिंशत् । शक्तानि तु तत्र चत्वारिंशत्, व्योमबीजषट्कं मायात्रयं कारणबिन्दुरेको रेफचन्द्रबीजभूबीजक्रोधीश-बिन्दुनादानां त्रयं त्रयं द्वादश श्रीकण्ठा इत्येव तदर्थोपपादनादिति न कथंचन सप्तत्रिंशत्ता संपद्यते । यद्यपि स्वराः पञ्चदश व्यञ्ज-नान्यष्टादश बिन्दवस्त्रयः सर्ववर्णसमष्टिरेकेति सप्तत्रिंशत्ता तदुपा-सकैरुपपाद्यते, यदुक्तं कामकलाविलासे—'अज्व्यञ्जनबिन्दुत्रय-समष्टिभेदैर्विभाविताकारा । षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मा तत्त्वातीता च केवला विद्या ॥' इति; तथाऽपि संख्यायाः पृथङ्निवेशित्वस्वाभाव्येन व्यष्टिवेषेण गणितस्य पुनर्गणनं गौणम्, पञ्चदश्यां षोडशीत्वापादकं च । किं च, अङ्गाङ्गिनोरभेदस्य लोकसिद्धस्यापवादाय भेदेनेति कण्ठरवेणोक्तेर्लोकसिद्धभेदानां पञ्चदशवर्णानामभेदेन गणनस्य कुतो लाभ इति विचार्यम् । यद्यपि भेदपदस्य 'संभेदः सिन्धुसंगमः' इत्यादौ संगमार्थे प्रसिद्धत्वादिह स्वरव्यञ्जनानां सर्वेषां मेलनेनेत्यप्यर्थः सुवचः; तथाऽपि भेदपदस्य वृत्तिक्लेशः, समित्यनुपसृष्टस्य तादृ-शार्थावाचकत्वं च । किं च, यथा तावत् 'व्याप्ता पञ्चदशार्णै

सा ' इत्यनेन सामान्यतः पञ्चदशसंख्याकाक्षरकत्वमुक्त्वा तदुपपादनाय तदग्रिमग्रन्थे ' पञ्चभिश्च तथा षड्भिः ' इति विशिष्य कथनम्, तथैव ' स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी ' इत्यादिना सामान्येन सप्तत्रिंशत्संख्याकाक्षरकत्वं प्रतिज्ञाय तदग्रिमग्रन्थेन व्योमबीजैस्तु विद्यास्थैः ' इत्यादिना ' नादत्रितयबोधनाः ' त्यन्तेन विविच्य तदुपपादनमित्यविवादम्। तत्र चोक्तरीत्या चत्वांशतोऽप्युपपादनादुपक्रमोपसंहारविरोधो दुरुद्धरः। किं च, ' बिन्दुभेस्त्रिभिरुच्यन्ते रुद्रेश्वरसदाशिवाः। शान्तिः शक्तिश्च शंभुश्च ादत्रितयबोधनाः॥ ' इत्येकस्मिन्नेव श्लोके बिन्दुत्रयनादत्रययोरर्थर्णनेन बिन्दुत्रयस्य सप्तत्रिंशत्संख्यापूर्त्यर्थमुल्लेखो नादत्रयस्य तु त्याग त्यत्र तु स्पष्टं पक्षपात एव मूलमिति। एतेन कादिविद्यायां प्तत्रिंशत्त्वसिद्ध्यर्थं द्वितीयतृतीयाक्षरयोः संध्यक्षरत्वात्प्रातिस्विकं द्व्यात्मकत्वेन गणनाक्लेशः प्राचामपास्तः; हृल्लेखास्वपि तथाऽऽपत्त्या कृतबाधकापादकश्च। तस्मान्नादत्रयमेलनेनैव सप्तत्रिंशत्ता। स्पष्टमेद्योगिनीहृदये ' हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाऽक्षरैः ' इत्यसकृत्प्रतिहृल्लेखं पञ्चानामक्षराणां गणनात्। तस्माद्योगिनीहृदये संप्रदायार्थप्रकरणं सर्वं कादिविद्यायामेव स्वरसमिति निष्पक्षपातं कृतमतयो विदांकुर्वन्तु। अयमत्र निष्कर्षः—तत्तदक्षरैर्वाच्याँल्लक्ष्यांश्च पदार्थानुद्दिश्यैकादशस्वरेण तत्त्वातीतब्रह्माभेदो विधीयते। एवं विद्यावयवाक्षरसमूहवाच्यपदार्थसमुदायात्मकत्वात् ' विश्वं विद्याभिन्नम् ' इत्यपि विधीयते।

भावार्थे हि शिवशक्तिजन्यत्वज्ञाप्यकशिवशक्त्यभेदविधेयको विद्या-जगदुभयोद्देश्यक एको बोधः । विश्वजनकजन्यत्वज्ञाप्यकविश्वा-भेदविधेयको विद्योद्देश्यकश्चैकः । इह तु विद्योद्देश्यको विश्वान्तर्गत-यावत्पदार्थप्रातिस्विकवाचकाक्षरैकघटितत्वज्ञाप्यकविश्वाभेदविधेयक ए-कः, विश्वोद्देश्यकविद्याभेदविधेयकश्चान्यो बोध इति भेदः ॥ ८० ॥

तदेतदभिसंधायाह—

जन्यजनकयोर्भेदाभावाद्वाच्यस्य वाचकेनापि ।
ब्रह्मणि जगतो जगति च विद्याभेदस्तु संप्रदायार्थः ॥८१॥

ब्रह्मणि जगत इत्यत्र, अभेद इति शेषः । सम्यग्गुरुशिष्यपारम्पर्य-क्रमायातमर्यादानुसारेण दीयत इति संप्रदायार्थः ॥ ८१ ॥

अथ निगर्भार्थमाह—

परमशिवे निष्कलता तदभिन्नत्वं स्वदेशिकेन्द्रस्य ।
तत्करुणातः स्वस्मिन्नपि तदभेदो निगर्भार्थः ॥८२॥

परमशिवः कामकलास्वरूपनिर्णयावसरे निष्कृष्य कथितं ब्रह्म । तत्र निष्कलता तदितरपदार्थाभावः, तदितरस्य सर्वस्यापि दुःखजनकत्वात्, 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः । इति प्रथमकूटार्थः । तेन ब्रह्मणा स्वीयस्य देशिकेन्द्रस्य श्रीगुरुचरणानामभेदः, तेषां ब्रह्माभेदभावनादार्ढ्येन तदभेदस्य सिद्धत्वादिति द्वितीयकूटार्थः ।

तत्करुणातः स्वकृताव्यभिचरितभक्तिपुरःसरदृढतरसेवासंपादितप्रसाद-जन्यगुरुकरुणाकरम्बितकटाक्षनिरीक्षणबलात्स्वस्मिन्नपि साधके ब्रह्मा-भेदः सिध्यतीति तृतीयकूटार्थः। स्वस्य गुरुद्वारा शिवगर्भे प्रवेशसंपादकत्वादेतज्ज्ञानस्य विषयः शिवगुर्वात्मैक्यं निगर्भार्थपद-वाच्यम् ॥ ८२ ॥

अथ परदेवताया विद्यायाश्चक्रराजस्य श्रीगुरोरात्मनश्चैक्यं कौलिकार्थ इत्युच्यते, सर्वेषां ब्रह्माभेदेन सजातीयत्वात्, सजातीय-यूथस्य कुलपदवाच्यत्वात्, 'सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरोक्तेः। अयं च पञ्चानामभेदः समानधर्मवत्त्वेन सिषाधयिषितः। स च समानो धर्मः 'गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीम्। देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकापीठरूपिणीम् ॥' इति तन्त्रराजोक्तगणेशादिषट्कात्मक-त्वाख्यः। तत्र परदेवतायां प्रथमं गणेशत्वमुपपादयति—

माता निरुपमतेजोमय्याः स्वस्या मरीचिरूपाणाम्।
आवरणदेवतानामीशत्वादुच्यते गणेशीति ॥८३॥

'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितानवधिक-तेजोरूपब्रह्मणो मरीचय एवावरणदेवताः। ताश्चैकादशोत्तरशत-संख्याकाः। तन्त्रभेदेनान्या अपि प्रतिपादिताः। तादृशदेवता-गणस्येशत्वाद्गणेशीत्युच्यते माता ॥ ८३ ॥

इच्छादित्रिसमष्टिर्गुणत्रयाढ्याऽनलेन्दुरविनेत्रा ।
एवं नवभिर्योगाद् ग्रहरूपेत्युच्यते माता ॥८४॥

इच्छा ज्ञानं क्रियेति शक्तित्रयसमष्टिरूपा माता । तदुक्तं संकेतपद्धतौ—'इच्छा शिरःप्रदेशेऽथ ज्ञानं च तदधोगतम् । क्रिया पदगता ह्यस्याः' इति । गुणविशिष्टस्य शबलब्रह्मणोऽवयवरूपा एव गुणा इति व्यवह्रियन्ते । आदित्यादिग्रहाणां नवसंख्याकत्वान्नवसंख्याकावयवशालित्वमेव प्रकृते ग्रहत्वं विवक्षितम् । एवमेव नक्षत्रादिषु बोद्धव्यम् ॥ ८४ ॥

इन्द्रियदशकेनान्तःकरणचतुष्केण विषयदशकेन ।
प्रकृतिपुरुषगुणतत्त्वैर्जाता नक्षत्ररूपिणी माता ॥८५॥

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्चेति दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणचतुष्कम्, शब्दादयो वचनादयश्च विषया दश । प्रकृतिर्गुणत्रयसाम्यावस्था, पुरुषः, सत्त्वादिगुणत्रयसमष्टिरूपं सुखदुःखमोहमूलं गुणतत्त्वम् । एवं सप्तविंशतिसंख्याकत्वान्नक्षत्ररूपत्वं मातुः ॥ ८५ ॥

नरपतिरविकाष्ठाषट्समुद्रद्विसंख्यै-
रकडबवहपूर्वैरक्षरैर्वेष्टिताभिः ।

डरलंकसहवर्णाद्याकिनीभिस्तु षड्भि-
घंटिततनुरितीयं कथ्यते योगिनीति ॥८६॥

नरपतयो राजानः षोडश। रवयो द्वादश। काष्ठा दिशो दश, ऊर्ध्वाधोदिग्द्वयस्याप्यष्टभिर्दिग्भिः साहित्यात्। समुद्राश्चत्वारः, 'पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्' इत्यादौ तथैव समुद्रगतसंख्याप्रसिद्धेः। षोडशादिसंख्यानामकाराद्यक्षरैर्यथासंख्यमन्वयः। अकाराद्याः षोडश स्वरा अमृतादितद्देवतोपलक्षकाः। कादिठान्ता द्वादश वर्णाः कालरात्र्यादीनामुपलक्षकाः। डादिफान्ता दश डामर्यादीनाम्। बादिलान्ताः षड् बन्धिन्यादीनाम्। वादिसान्ताश्चत्वारो वरदादीनाम्। हक्षौ द्वौ हंसवतीक्षमावत्योरुपलक्षकौ। डकारादि वर्णषट्कमादिभूतं यासामाकिनीनां ता डाकिन्यादयः। तेनामृताद्यावृता डाकिनी, कालरात्र्याद्यावृता राकिनी, इति प्रकारेण षड्भिस्त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाधिपतिभिर्विशुद्ध्यनाहतमणिपूरस्वाधिष्ठानमूलाधाराज्ञाचक्राणां तत्तद्देवतावरणशक्तिसमानसंख्याकतत्तदीयदलनिविष्टतावत्तावत्संख्याकदेवीसंवृतानां कर्णिकासु निविष्टाभिर्डाकिनीराकिनीलाकिनीकाकिनीसाकिनीहाकिनीभिर्घटिता तनुर्यस्याः सा योगिनीत्युच्यत इत्यर्थः। यद्यपि 'त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' इति भिषजां घण्टाघोषेण धातवः सप्त, तदधिपतिरपि याकिनीनाम्ना सहस्रारपद्मेऽमृतादिसकलशक्तिबृन्दाधिष्ठितदलकिर्मीरिते तिष्ठतीति

तन्त्रेषु प्रसिद्धम्, षोढान्यासेऽपि क्वचित्तन्त्रेषु तस्या न्यासो दृश्यते; तथाऽपि योगिनीहृदये षण्णामेव न्यासविधानादमृतादि-शक्त्यतिरिक्तशक्तेरावरणरूपाया अभावेनैतत्षट्कसमष्ट्यात्मकमातृत्वेन च पार्थक्याभावाद्योगिन्यः षडेव। यदाह—'विशुद्धौ हृदये नाभौ स्वाधिष्ठाने च मूलके। आज्ञायां धातुनाथाश्च न्यस्तव्या डादि-देवताः। अमृतादियुताः सम्यग्ध्यातव्याश्च सुरेश्वरि॥' इति॥ ८६॥

पञ्चभिर्नागकूर्माद्यैः प्राणापानादिपञ्चभिः।
जीवात्मपरमात्मभ्यां चैषा राशिस्वरूपिणी॥८७॥

आद्यादिपदाभ्यां कृकरदेवदत्तधनंजयानां व्यानोदानसमानानां च संग्रहः। एवं द्वादशात्मकत्वाद्राशिरूपिणी जगन्माता। पीठानां गणेशादिसमानसंख्याकत्वात्तदात्मकत्वोक्त्यैव तदुक्तप्रायमिति न पुनः पृथक्संरम्भः॥ ८७॥

अथ विद्यायां गणेशादिरूपत्वमुपपादयति—

अकथादिकषोडशाक्षरात्मकतार्तीयककामवाग्भवैः।
घटिता च परादिवाग्गणैरिति विद्याऽपि गणेशरूपिणी॥८८॥

अकारादिषोडशस्वरात्मकं तार्तीयं शक्तिकूटम्। कादितान्ता-क्षररूपं द्वैतीयीकं कामराजकूटम्। थकारादिसकारान्ताक्षरमयं प्राथमिकं वाग्भवकूटम्। परादिवाक्चतुष्टयरूपं चैतद्व्यष्टिसमष्टिभेदेन।

अतः शब्दगणस्येशत्वाच्छ्रीविद्याऽपि गणेशरूपा । वैतालीयं छन्दः ॥ ८८ ॥

बिन्दुत्रयनादत्रयतदन्यकूटत्रयैर्ग्रहत्वमिह ।
नक्षत्रत्वं च दशाकाराणां व्यञ्जनैरपार्थक्यात् ॥८९॥

बिन्दुनादनिर्मुक्तं कूटमेकं बिन्दुरेको नाद एकः, एवं प्रतिकूटं त्रयं त्रयमित्यर्थः । तदुक्तम्—'बीजबिन्दुध्वनीनां च त्रिकूटेषु ग्रहात्मिका' इति । बिन्दवश्च ध्वनयश्चेति द्वन्द्वोत्तरं बीजानां बिन्दुध्वनय इति तत्पुरुषात् । तेन च बीजबिन्दुध्वनीनामिति पदेन षड् गणिता भवन्ति । तेषां षण्णां त्रिकूटेषु ; अर्थात्तदतिरिक्तेषु त्रिषु मेलनेनेति शेषः । षष्ठ्या वा संबन्धित्वमर्थः । तैः षड्भिः संमेल्य गणितेषु कूटेषु सत्सु ग्रहात्मिका विद्या भवतीति योजना । ये तु बीजपदेन हकाररेफेकारसमूहमात्रम्, तानि च बिन्दवश्च ध्वनयश्चेति त्रिपदद्वन्द्व इति व्याख्याय बीजमात्रेणावयवविश्लेषसचिवेन ग्रहत्वमुपपादयन्ति तेषामितरांशवैयर्थ्यम्, संपूर्णाया विद्याया एव गणेशनक्षत्राद्यात्मकत्वोक्त्या प्रकृते विद्यैकदेशस्यैव ग्रहत्वोपपादने क्वचिदेकदेशे क्वचित्संपूर्णायामिति वैरूप्यं च । यथा च योगिन्यादेरपि नैकदेशरूपतापत्तिस्तथाऽनुपदमेव वक्ष्यामः । किं च, बिन्दुनिर्मुक्तस्य बीजत्वाभावाद्बीजपदेन परामर्शोऽपि नोचितः । कथमन्यथा 'शुद्धं बिन्दुयुतम्' इत्यादिदशविधमातृकान्यासान्तर्गत-

शुद्धमातृकान्यासप्रकरणे बिन्दुविनिर्मोके सति केवलानामक्षराणां बीजत्वाभावापत्त्या बिन्दुयुतन्यासे पौनरुक्त्येऽपि सबिन्दुक एव शुद्धन्यासः कार्य इति सांप्रदायिकानामुक्तिः संगच्छत इति दिक् । संप्रदायार्थप्रकरणे सप्तत्रिंशद्वर्णा उक्ताः । तेषु दश श्रीकण्ठानां स्वस्वव्यञ्जनैः सह गणने दशसंख्याया बाधे सप्तविंशतिरवशिष्यन्ते; तेन च नक्षत्रात्मकत्वं सिद्धमित्याह—नक्षत्रत्वं चेति । तदुक्तम्—'हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाऽक्षरैः । अन्यैर्द्वादशभिर्वर्णैरेषा नक्षत्ररूपिणी ॥' इति ॥८९॥

हृल्लेखाभिस्तिसृभिस्तदन्यकूटैश्च योगिनी योगात् ।
राशीभूताऽप्येषा तिसृणां पूर्वाक्षरैरैक्यात् ॥९०॥

हृल्लेखात्रयं तद्विनिर्मुक्तं कूटत्रयं चेति षड्भिर्योगादेषा विद्या योगिनी । तिसृणां हृल्लेखानां पूर्ववर्णैर्लकारैः सह गणनायां द्वादशसंख्याकावयवशालित्वाद्राशिरूपाऽप्येषा । उक्तं च—'विद्यान्तर्भूतशक्त्याद्यैः शाक्तैः षड्भिरथाक्षरैः । योगिनीत्वं च विद्याया राशित्वं चान्त्यवर्जितैः ॥' इति । विद्यान्तर्भूता ये शक्तेराद्यभागाश्चतुःपञ्चत्र्यक्षररूपास्त्रयः, तैः शाक्तैः शक्तिभिः । स्वार्थे तद्धितः । साहित्यरूपसंबन्धार्थे वा । तिसृभिः शक्तिभिः सहितैः । तेन षट्संख्यामापन्नैरित्यर्थः । केचित्तु—शाक्तपदेन लकारास्त्रयः; तेषामेव शक्त्याद्यैरिति विशेषणम्; तच्च शक्तिसाहित्यद्योतनाय; तेन च षट्संख्यापूर्तिः; एवं च त्रिभिर्लकारैस्तिसृभिर्लज्जाभिश्चेत्यर्थः—इति

व्याचक्षते । तेषां मते विद्यैकदेशस्यैव योगिनीरूपत्वात् ‘ योगिनीत्वं च विद्यायाः ’ इत्युक्तिस्वारस्यभङ्गापत्तिः, विद्यैकदेशे विद्यापदस्य लक्षणापत्तेः । इदं तु चिन्त्यम्—शक्त्याद्या लकारास्त्रयः शाक्ताः सकारास्त्रय इति स्पष्टतरम् ; हादिविद्यापक्ष एवास्य स्वारस्ये सत्यपि शक्तपदं लकारार्थकत्वेन किमिति व्याख्यातं तत्पक्षपातिभिरिति । ‘ अन्त्यवर्जितैः ’ इत्यस्यान्त्यानां मायानां पार्थक्येन गणनं वर्जनीयमित्यर्थः । अर्थात्संनिहितैर्लकारैर्मेलनेनेति भावः । ये तु यथाश्रुतं व्याचक्षते तेषाम् ‘ विद्यायाः ’ इति स्वारस्यं भज्येत । अथ वा, राशीनां संपादनक्षत्रद्वयात्मकत्वेन नक्षत्रत्वोक्त्यैव पूर्णविद्याया राशित्वं सिद्धम् ; एकदेशेऽपि तदस्तीति विशेषद्योतनायान्त्यवर्जितैरित्युक्तिः ॥ ९० ॥

एवं गणेशादिषट्कत्वस्य विद्यायां देव्यभेदसाधकत्वे स्थितेऽपि विद्यायां देवीरूपान्तरत्वस्य वचनबलादेव सिद्धत्वेन रामकृष्णादिवदभेदस्यापि सिद्धत्वेनाभेदेनैव हेतुना षट्कत्वं साधयति—

देव्या रूपान्तरत्वेन विद्यायास्तदभेदतः ।
गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिपीठता ॥९१॥

अथ चक्रराजे गणेशादित्वमाह—

रेखादलकोणगणैर्घटनाच्चक्रे गणेशत्वम् ।
त्रैलोक्यमोहनाद्यैर्नवभिश्चक्रैर्ग्रहत्वं च ॥९२॥

रेखाश्चतुरश्रास्तिस्रो वर्तुलास्तिस्रः । दलानि चतुर्विंशतिः । कोणाः पञ्चचत्वारिंशत् । त्रैलोक्येति । सर्वानन्दमयान्तैरिति शेषः । रेखाभिस्तिसृभिरकथादिमयीभिर्मध्यत्रिकोणगाभिर्गणेशत्वं वदतां चक्रैकदेशे तदापत्त्या वैरूप्यं दोषः ॥ ९२ ॥

वृत्तत्रयधरणीत्रयमन्वश्राणां विभज्य गणनेन ।
सप्तभिरितरैश्चक्रैश्चक्रे नक्षत्ररूपत्वम् ॥९३॥

द्वयोः पद्मयोः कर्णिकावृत्ते द्वे, एकं बहिर्वृत्तमिति त्रयम् । धरणीत्रयं भूगृहरेखास्तिस्रः । मन्वश्राणि चतुर्दश कोणाः । इतरैः, त्रैलोक्यमोहनसर्वसौभाग्यदायकातिरिक्तैः । वृत्तत्रयमन्वश्रबहिर्दशारैरिति केचित् ॥ ९३ ॥

स्थितिसंहृतिचक्रे द्वे पद्मे द्वे वृत्तभूगृहे च द्वे ।
एवं षड्भिर्योगाच्छ्रीचक्रं योगिनीरूपम् ॥९४॥

बिन्दुत्रिकोणवसुकोणाः संहृतिचक्रम्, दशारे द्वे चतुर्दशारं च स्थितिचक्रम्, अवशिष्टं सृष्टिचक्रमित्येतत्त्रिप्रकारकत्वं चक्रसंकेते स्पष्टम् । पद्मे वसुदलषोडशदले । वृत्तमेकं भूगृहत्वेनैकम् । अष्टभिः कोणैर्ब्राह्म्यादियोगिनीरूपत्वं वदतां त्वतिवैरूप्यम् ॥ ९४ ॥

पञ्चचतुःशक्त्यनला बिन्दुर्वृत्तं च भूबिम्बम् ।
एवं द्वादशसंख्यैर्घटनाच्चक्रस्य राशित्वम् ॥९५॥

स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणानि शक्तय इत्युच्यन्ते। तानि पञ्च। पराङ्मुखाग्रत्रिकोणान्यनलाः। तानि चत्वारि। तदुक्तम्—'पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः' इति। वृत्तं पद्मद्वयगर्भितम्। ये तु नव त्रिकोणानि द्वे पद्मे भूगृहमेकमित्याहुस्तेषां बिन्दुपरित्यागो दोषः॥ ९५॥

चक्रस्य विद्याक्षरजन्यत्वादप्यभेदस्य सिद्धत्वात्तेन हेतुना षड्रूपत्वं द्रढयति—

चक्रं विद्याक्षरैरेव जननात्तदभेदवत्।
देव्या रूपान्तरत्वाच्च तेन युक्तोक्तरूपता॥९६॥

यद्यपि मूलतन्त्रे चक्रे विद्याया अभेदस्तदक्षरजन्यत्वज्ञाप्यक एवोक्तो न पुनः षड्रूपत्वज्ञाप्यकः, तथाऽपि 'एवं विश्वप्रथाकारा चक्ररूपा महेश्वरी' इत्युक्त्या षड्रूपता सूचितेति संप्रदायः॥ ९६॥

एतेषां गणेशादीनां पञ्चानां मेलने पञ्चपञ्चाशत्संपद्यन्ते, गणेशस्यैकविधत्वेनैव गणनात्, रेखादलकोणेषु पञ्चसप्ततावपि 'एको गणेशः' इत्येव व्यवहारात्। पीठानि यद्यपि कामरूपादिच्छायाच्छत्रान्तान्येकपञ्चाशत्, तथाऽपि 'ओजापूकानाम्' इति प्राधान्यवेषेण पुनर्गणनायां पञ्चपञ्चाशत्। तेनैतत्पञ्चकसमष्टित्वादेव पीठत्वं सिद्धमित्याशयेन तन्त्रेषु न पुनः पृथक्पीठरूपतोक्तिरिति वा तन्त्राशय इति मन्वान आह—

यावन्मातृकमुदितान्येकसमेतानि पञ्चाशत् ।
पीठानि पुनर्गणितान्योजापूकानि चत्वारि ॥९७॥
गणपग्रहभादीनां शशिनिधितारर्तुसूर्यसंख्यानाम् ।
मेलनतः पीठानि ज्ञेयान्येतेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥९८॥

यावन्मातृकमित्यव्ययीभावः । यावन्तो मातृकास्तावन्ति पीठानीत्यर्थः । ओ, ओड्याणपीठम् ; जा, जालंधरपीठम् ; पू, पूर्णगिरिपीठम् ; का, कामरूपपीठम् । नामैकदेशे नामग्रहणम्, तथैव संप्रदायात् । भादीनां नक्षत्रयोगिनीराशीनाम् । शश्येकः । निधयो नव । ताराः सप्तविंशतिः । सारेति पाठेऽपि सकारः सप्तसंख्यायां सांकेतिकः, रेफस्तु द्विसंख्यायाम् । 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्युक्तेरुक्तैव संख्या सिध्यति । तदुक्तं वररुचिपरिभाषायाम्—'पादयः पञ्च याद्यष्ट कादयष्टादयो नव । एतद्भिन्नाक्षरं बिन्दुः संख्या तन्मेलनोद्भवा ॥' इति । ऋतवः षट् । सूर्या द्वादश ॥ ९७, ९८ ॥

अथ चक्रराजस्य विद्याक्षरजन्यत्वमुपपादयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्—

कत्रितयादीकाराद्बिन्दुर्जातस्तदग्रिमे चक्रे ।
हृल्लेखाभिस्तत्परचक्रत्रितयं हकाराभ्याम् ॥९९॥
एकारेण च तत्परचक्रे जाते सकाराभ्याम् ।
चतुरश्राणि लकारैरेवं विद्याक्षरेण चक्रजनिः ॥१००॥

'इच्छाज्ञानक्रियारूपमादनत्रयसंयुतम् । सदाशिवासनं देवि महाबिन्दुमयं परम् ॥' इत्यस्य इच्छादयस्तिस्रः शक्तयो रूप्यन्ते जन्यन्ते यस्मादीकारात्स च मादनानां ककाराणां त्रयं चेत्येताभ्यां संयुतं जनितं महाबिन्दुमयं सदाशिवासनम्, ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराः पादाः, फलकं सदाशिवमयम्, तादृशं सर्वानन्दमयं चक्रमित्यर्थः। अथ वा, इच्छाज्ञानक्रियारूपाश्च ते मादनाश्च त्रयं चेति द्वन्द्वः। त्रयशब्देन बिन्दुत्रयात्मकत्वादीकारो ग्राह्यः। शेषं पूर्ववत्। तदेतदाह—कत्रितयादित्यादिना। सर्वसिद्धिप्रदसर्वरोगहराख्यचक्रद्वयमपि मिलित्वा नवयोन्यात्मकम्; तच्च तिसृभिर्लज्जाभिर्जातम्, 'हल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाऽक्षरैः। बिन्दुत्रययुतैर्जातं नवयोन्यात्मकं प्रिये ॥' इति वचनादित्याह—तदग्रिम इत्यादिना। सर्वरक्षाकरसर्वार्थसाधकसर्वसौभाग्यदायकाख्यं स्थितिचक्रत्रितयं तिसृभिः शक्तिभिस्त्रिभिरनलैश्च रचितं हकारद्वयेनैकादशस्वरेण च समुत्पन्नम्। तदुक्तम्—'मण्डलत्रययुक्तं तु चक्रं शक्त्यनलात्मकम्। व्योमबीजत्रयेणैव' इति। दशारद्वयं मन्वश्रं चेति मण्डलत्रयम्। व्योमबीजे त्रयं चेति विग्रहः। त्रयपदेन कोणत्रयात्मकत्वादेकारः। व्योमनी च बीजं चेति विगृह्य व्योमबीजान्येव त्रयमिति वा विग्रहः, बीजपदेनैकारः, तस्य ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं प्रति बीजभूतत्वात्, 'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम्' इति प्रयोगाच्च। हादिपक्षे तु न कोऽप्यत्र क्लेशः। तदेतदाह—

तत्परेत्यादिनैकारेण चेत्यन्तेन । तत्परचक्रे इति । सर्वसंक्षोभण-सर्वाशापरिपूरके इत्यर्थः । उक्तं च—'सरोरुहद्वयं शाक्तैः' इति । शाक्तैः सकाराभ्याम् । 'अक्षीणि मे—' इतिवद्बहुवचनम् । जन्यजनकयोः समसंख्याकत्वस्य सति संभवे युक्तत्वाच्च । अत एव हि हृल्लेखात्रयेत्युक्तश्लोके बिन्दुत्रययुतैरिति विशेषणस्य सार्थक्यम्, पञ्चदशस्वक्षरेषु बिन्दुनादत्रयस्यैकारैः सह मेलने प्रतिहृल्लेखं हकारो रेफ ईकारश्चेति त्रयमेवेति तत्त्रिकेण नवाक्षर-समूहेन नवयोन्यात्मकस्य चक्रद्वयस्य जननसंभवात्, बिन्दुशब्दस्य बिन्द्वाद्युन्मन्यन्तसमूहपरत्वात् । स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वेन व्याख्यायां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टम् । चतुरश्राणि त्रैलोक्यमोहनचक्रम् । उभयत्र बहुवचनं त्रित्वे ॥ ९९, १०० ॥

एतत्त्रितयाभिन्नः स्वगुरुस्तदभेदभावनादार्ढ्यात् ।
तेन गणेशादिमयस्तद्दयया च स्वयं तथारूपः ॥१०१॥

एतेषां देवताविद्याचक्राणां त्रितयेनाभिन्नः । तेन गणेशादिषड्रूपः श्रीगुरुः । तत्प्रसादेन स्वयं साधकोऽपि । तदुक्तम्—'देव्या देहो यथा प्रोक्तो गुरुदेहस्तथैव च । तत्प्रसादाच्च शिष्योऽपि तद्रूपः सन्प्रकाशते ॥' इति । देवीदेहे ये येऽवयवा यद्यद्रूपास्तत्त-द्रूपावयवक एवैतयोर्देह इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

ननु गणेशाद्यात्मकत्वज्ञाप्यकः पञ्चाभेदः कथमुपपद्यते, गणपदस्य समुदायार्थकस्य समुदायिसापेक्षत्वेन समुदायिनां देवताक्षररेखाणां भेदे तद्भेदस्यावश्यिकत्वात्, नक्षत्रत्वादेरपि संख्यामात्रस्यानुगमकत्वेऽपि संख्यावतां विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदस्य संख्यावतां संमतत्वेन भिन्नभिन्नत्वात्; तेन च नैकस्यापि धर्मस्याभेदव्यापकतेति कथं तज्ज्ञाप्यकाभेदः साध्यत इति चेत्; मैवम्, वचनबलादेव समुदायिनां संख्यावतां चाभेदस्य सिद्धत्वात्, उपक्रमादिभिर्निर्णीततात्पर्यकस्य शब्दस्य प्रत्यक्षादिनिखिलप्रमाणेभ्योऽपि बलवत्तायाश्चन्द्रप्रादेशिकत्वभ्रमादावन्यत्र चौपनिषदैर्बहुतरं साधितत्वात्। किं च, स्वाश्रयसमानजातीयाश्रितस्वातिरिक्तस्वव्यापकसंख्याविरहसहकृतस्वत्वरूपसंख्यामात्रत्वमप्यभेदसाधकमेव, बाधकाभावात्। स्वपदानि नवादिसंख्यारूपाणि। तेन विद्या देवतास्वरूपादभिन्ना नवसंख्यामात्राश्रयत्वाद्देवतास्वरूपवदित्यादयः पृथक्पृथक्प्रयोगाः। अत एवैकत्वसंख्यामात्राश्रयत्वादाकाशकालदिगीश्वराणामभेदो दीधितिकृतः संमतः। इदं चानुमानमागमसहितमेव प्रमाणं विषयप्रमात्वदार्ढ्यसंपादनाय। तेन न घटत्वपटत्वादेरभेदापत्तिः। तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति—

इत्थं माता विद्या चक्रं स्वगुरुः स्वयं चेति।
पञ्चानामपि भेदाभावो मन्त्रस्य कौलिकार्थोऽयम्॥१०२॥

अथ क्रमप्राप्तं सर्वरहस्यार्थमाह—

द्वादशषोडशदशभिस्तपनशशिदहनकलाभिराकीर्णैः ।
पञ्चाशद्भिर्वर्णैरभिन्नदेहा कुलीनकुण्डलिनी ॥१०३॥
बिसतन्वी तडिदाभा मूलाधारस्थपद्मशृङ्गाटात् ।
भित्त्वा मूलहृदाज्ञागतवह्निरवीन्दुमण्डलत्रितयम् ॥१०४॥

सूर्यस्य कलास्तपिन्यादयो द्वादश ककारादिभिर्द्वादशभिरानुलोम्येन भकारादिभिः प्रातिलोम्येन द्वादशभिश्च युक्ताः । चन्द्रस्य कलाः षोडशामृतादयः षोडशस्वरैर्युक्ताः । अग्नेः कला दश धूम्रार्चिरादयो यकारादिभिर्दशवर्णैर्युक्ताः । एवं पञ्चाशद्भिरक्षरैरभिन्ना कुलकुण्डलिनी बिसतन्तुतनीयसी तडित्कोटिप्रख्या । मूलाधारस्थपद्मशृङ्गाटात् मूलाधारस्य कर्णिकायां विद्यमानाच्छृङ्गाटात्त्रिकोणादुपरि सार्धत्रिवलयाकारेणाधोमुखी समुपविष्टा योगमर्यादया योगिभिरूर्ध्वमुखतयोत्थाप्यते । सा मूलाधारानाहताज्ञाचक्रेषु विद्यमानानि वह्निसूर्यसोममण्डलानि भिनत्ति ॥ १०३, १०४ ॥

व्योमनि चिच्छशिमण्डलमध्ये त्वकुलेन संगम्य ।
उभयाङ्गसङ्गजन्यं प्रवाहयन्ती सुधापूरम् ॥१०५॥
स्वयमपि तत्पानवशान्मत्ता भूत्वा पुनश्च तेनैव ।
मार्गेण परावृत्य स्वस्मिन्स्थाने सुखं स्वपिति ॥१०६॥

'द्वादशान्तं ललाटोर्ध्वं कपालोर्ध्वावसानकम् । द्व्यङ्गुलोर्ध्वं शिरोदेशं परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥' इत्युक्तलक्षणे व्योमनि विद्यमानस्य चिच्छशिमण्डलस्याधोमुखसहस्रारकर्णिकारूपस्य मध्ये स्थितयाऽकुलकुण्डलिन्या संगम्य ततोऽमृतपूरं स्रावयित्वा डाकिन्यादिमण्डलान्याप्लावयन्ती स्वयमपि तत्पानेन मत्ता भूत्वा पुनस्तेनैव सुषुम्णामार्गेण परावृत्य स्वस्थाने सुखं स्वपिति । सर्वमेतद्योगिनामनुभवगम्यम् । योगशास्त्रमर्यादाज्ञानमात्रवतां तु परोक्षज्ञानगोचरो गुरुमुखादेव विविच्य बोद्धव्यमिति नेह विविच्यते ॥ १०५, १०६ ॥

साक्षाद्विद्यैवैषा न ततो भिन्ना जगन्माता ।
अस्याः स्वाभिन्नत्वं श्रीविद्याया रहस्यार्थः ॥१०७॥

ईदृश्याः कुण्डलिन्या मातुर्विद्यायाः स्वस्य चाभेद इति रहस्यरूपोऽप्रकाश्योऽर्थ इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

अथ महातत्त्वार्थमाह—

वागिन्द्रियैरगम्ये तत्त्वातीते महत्तरेऽणुतरे ।
व्योम्नोऽप्युपरि स्थितिमति विश्वाभिन्ने चिदानन्दे ॥१०८॥
ब्रह्मणि परे नियोज्यः स्वात्मा तदभेदसंप्राप्त्यै ।
एष महातत्त्वार्थः श्रीविद्यायाः शिवेनोक्तः ॥१०९॥

वागगम्ये शब्दशक्यतावच्छेदकाभाववति ; इन्द्रियागम्ये घ्राणजादिषड्विधप्रत्यक्षाविषये ; 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिश्रुतेः। न च सर्वथा ज्ञानाविषयस्यालीकतापत्तिः, शब्दैर्लक्षणया गम्यत्वात्, शाब्दप्रत्यक्षविषयत्वाच्च। तत्त्वातीते शिवादिक्षित्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वान्यतिक्रान्ते। महत्तरे महतो महीयसि। अणुतरे अणोरणीयसि। आकाशादिजनकत्वान्महत्त्वमुपचर्यते, स्थूलदृष्ट्यविषयत्वादणुत्वमपि तथा ; न पुनः परिमाणविशेषः, तत्र तदभावात्। अत एव 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति श्रुतिरप्यविरोधेन संगच्छते। व्योम्नि उक्तलक्षणादुपरि स्थितिमति, उपासनार्थं कल्पितस्थानविशेषेणोपलक्षिते। विश्वाभिन्ने, परिणामित्वात्। चिति स्वप्रकाशे। आनन्दे सुखैकस्वरूपे। परे ब्रह्मणि स्वात्मा नियोज्यः। तेन सहाभेदस्य स्वाज्ञानवशादलब्धप्रायस्य संप्राप्त्यै, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः। सकलतत्त्वमूलभूतत्वादयं महातत्त्वार्थ इत्युच्यते ॥ १०८, १०९ ॥

अथ नामार्थशब्दरूपार्थावाह—

तत्तद्वर्णार्थेयं तत्तद्वर्णस्वरूपेयम्।
इति तु श्रीविद्याया नामार्थः शब्दरूपार्थः ॥११०॥

तत्तद्वर्णशब्देन ककारादयोऽष्टपञ्चाशद्वर्णाः सप्तत्रिंशद्वर्णाः पञ्चदश वर्णा वा गृह्यन्ते तेषां च सर्वेषां ब्रह्मवाचकत्वेन 'सहस्रशीर्षा पुरुषः'

इत्यादिवत्सामानाधिकरण्येनान्वये सिद्धे 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानेऽप्यस्ति' इति कात्यायनवचने भवन्तीपर इत्यस्य लट्पर इति व्याख्यानात् 'अस्ति' इति शेषपूरणेन वाक्यार्थो वर्णनीयः। एवं सति नामार्थस्त्रिविधः संपद्यते—अष्टपञ्चाशन्नामकः सप्तत्रिंशन्नामकः पञ्चदशनामकश्चेति, अत्र पक्षत्रयेऽपि ककारादीनामन्यतमस्य ब्रह्मवाचकत्वात्। अन्येषां पुनरुक्तानामकारककारादीनां वैयर्थ्यपरिहारस्तु 'अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशकमठेष्वङ्गणे रणे' इत्यादिरीत्या विश्वप्रकाशकोशे तत्तदक्षराणामनेकार्थवाचकत्वोक्तेस्तेषु योग्यतामनुसृत्यार्थवर्णनेन कार्यः। 'शतकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यम्' इति न्यायाच्चैतादृशस्थलेषु न पौनरुक्त्यं दोषः। एवं च सर्वेषामक्षराणां तत्तद्वाचकत्वेन रूढ्या वा प्रत्यक्षरं सोलोंपस्यावश्यिकत्वेन प्रातिपदिकमात्रावशेषाद्वोपासकजनेषु प्रसिद्धत्वाद्वा संभाव्यत्वाद्वा परिपक्वार्थरूपत्वाद्वा नामार्थ इति संज्ञा, 'नामधेयं च नाम च' इति कोशात्। यद्यप्याथर्वणे गोपथब्राह्मणे 'ओंकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातम्' इत्येव प्रयोगः, तथाऽपि 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कप्रयोगान्नामपदेनापि प्रातिपदिकाभिधानसंभवात्, अव्ययगणे 'नाम प्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इति कोशोक्तेः, आमोऽपकस्तद्भिन्नो नाम' नकारेणैवात्र समासो न नञा। तेन 'नलोपो नञः' (६–३–७३) इत्यादेरनापत्तिः, नास्तिक इत्यादिवत्।

परिपक्वता विरसत्वाभाव इत्यर्थात् । 'तत्तद्वर्णस्वरूपेयम्' इत्यत्रापि पूर्ववत्पक्षत्रयम् । ननु—ककारादिस्वरूपत्वं नामतः शब्दाभिन्नत्वम्; तथा च न स ककारस्यार्थः, शब्दस्वरूपे शक्त्यभावात्; न हि 'घटमानय' इत्यादौ घटशब्दस्यानयनक्रियान्वयः; अत एव न शब्दार्थयोरभेदपक्षोऽपि युज्यते, वह्न्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहाद्यापत्तेश्चेति चेन्न; शब्दस्य स्वस्वरूपे शक्तेस्तन्त्रवार्त्तिकादावुक्तत्वात् । उक्तं च भर्तृहरिणा—ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥' इति । अत एव 'शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः' इति शाब्दिकनव्या इत्यन्यत्र विस्तरः । इत्थं च ककारादिवर्णरूपेत्यादिर्मन्त्रार्थः । अत्र शब्दस्वरूपस्यैवार्थत्वेन वर्णनाच्छब्दरूपार्थोऽयमिति व्यपदिश्यते ॥ ११० ॥

अथ नामैकदेशार्थमाह—

कल्याण्येकाक्षर्यावीशित्री चापि ललिता च ।
इत्थं नामत्रिशतीवाच्योऽर्थस्तत्तदक्षरस्यापि ॥१११॥
नामैकदेशमात्रे नामग्रहणस्य लोकसिद्धत्वात् ।
नामोपस्थितिगम्यः प्रोक्तो नामैकदेशार्थः ॥११२॥

अत्र हि 'ककाररूपा कल्याणी' इत्यादिना पञ्चदशाक्षर्या एकैकनामाक्षरमादितः कृत्वा तादृशनामानि प्रत्यक्षरं विंशतिरुक्तानि ।

तानि च त्रीणि शतानि भवन्ति । तानि च मन्त्राक्षराणामर्थप्रकाशनार्थं प्रवृत्तानि । तथा च ककारस्य 'ककाररूपा कल्याणी कल्याणगुणशालिनी' इत्यादयो विंशतिरर्थाः । एवमेकारादीनामपि पार्थक्येन विंशतिरर्थाः । तेषु च सर्वेषु प्रसिद्धकोशव्याकरणादिरीत्या शक्तेरसंभवादेतद्बलादेव कल्पनस्यार्थापत्तिशरणत्वात्, अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेश्च 'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति न्यायेन परिक्षयात्, तेषां नाम्नामेकदेशा एव ककारादय इति कल्प्यते। अत एवाचार्यभगवत्पादैः 'शिवः शक्तिः कामः' इत्यादीनामुद्धृतवर्णानां नामावयवत्वं स्पष्टमुक्तम् 'भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम्' इति सौन्दर्यलहर्याम् । अस्ति हि नामैकदेशे नामग्रहणम् 'भीमो भीमसेनः' 'सत्या सत्यभामा' 'गुरुर्लघुर्गलौ च' इत्यादौ, 'अनुष्टुभि, यज्ञायज्ञीये, उद्गीथोपान्त्यम्, गायत्रीषु, जराबोधीये, रथन्तरे, प्रतिहारादिः' इति वक्तव्ये 'ष्टुभि, ज्ञीये, गीथोपान्त्यम्, त्रीषु, बोधीये, तरे, हारादिः' इत्यादिप्रयोगाः सामवेदिनां फुल्लसूत्रे च बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्र च ककारादिनाम्नामानन्त्यात्ककारस्याप्यनन्तार्थकत्वे प्राप्तेऽयं नियम एत एवार्था नान्य इति । तेषु च प्रत्यक्षरं प्रथमनाम्नां नामार्थशब्दरूपार्थाभ्यां पौनरुक्त्यादिहैकोनविंशतिरेवार्था विवक्षिताः । तथा च नामैकदेशार्थोऽप्येकोनविंशतिविधः संपन्नः । अत्र च पञ्चदशसंख्यासु विंशिकासु प्रथमनामानि परित्यज्य द्वितीयनामान्युट्टङ्कितानि, प्रथमनाम्नां पूर्वतनार्थवर्णनेन लब्धत्वात् ॥ १११, ११२ ॥

एतेषु च विंशतिसंख्याकेष्वर्थेषु ककारस्य ककाररूपेत्यर्थवर्णनदशायामेकारस्यैकाररूपेति, ईकारस्येकाररूपिणीत्येवार्थो वर्णनीय इति न नियमः, ककाररूपैकाक्षरी ईप्सितार्थप्रदायिनीत्यप्यर्थस्य सुवर्ण्यत्वात्। एवं चात्र पञ्चदशाक्षराणि विलिख्य प्रत्यक्षरशिरसि विंशत्यङ्कान्दत्त्वा परस्परं हनने चरमाक्षरे या संख्या निष्पद्यते तामेवाह—

तिथिमितबिन्दुगणोत्तरगजरसगिरिदस्रसंख्याकाः।
अर्था भवन्ति योगान्नाम्नो नामैकदेशस्य ॥११३॥

नाम्नो नामार्थेषु तृतीयपक्षस्यैकस्य नामैकदेशार्थस्यैकोनविंशतिविधस्य च योगादुक्तरीत्या गुणनात् तिथिभिः पञ्चदशसंख्यया मितः संमितो यो बिन्दुगणस्तस्योत्तरे ये गजादयः; गजा अष्टौ, रसाः षट्, गिरयः सप्त, दस्रौ द्वौ, रामास्त्रयः। 'अङ्कानां वामतो गतिः' इति न्यायादादौ पञ्चदश बिन्दून्विलिख्य तद्वामे गजादीन्विलिखेत्, वामगतौ वामभागस्यैवोत्तरत्वात्। अथ वा, बिन्दुगण उत्तरो येभ्यस्ते गजादय इति विग्रहः। गजादीन्वामगत्या विलिख्य जातस्याङ्कसमूहस्योत्तरत्र दक्षिणगत्यैव बिन्दवो लेख्या इत्यर्थे फलिते न विवादः। एवं च शतत्रयोत्तरसप्तविंशतिसंख्याकपरार्धानि षण्मध्यान्यष्टान्त्यानि च त्रिशत्युक्तार्थभेदा भवन्ति। अङ्कतोऽपि ३२७६८,०००,०००,०००,०००,०००। एतदङ्कज्ञानप्रकारस्तु 'चरमाङ्कमारभ्य पूर्वपूर्वाङ्कदशदशगुणिता उत्त-

रोत्तराङ्काः ' इति परिभाषया। तन्नियमश्च लीलावत्याम्— ' एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः। अर्बुदमब्दं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्। जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः॥ ' इति। एतदग्रेऽप्यङ्कविस्तरस्तु च्छन्दःकौस्तुभेऽष्टमेऽध्याये प्रपञ्चितोऽस्माभिः॥ ११३ ॥

अथ शाक्तार्थो द्विविधः—अवयवार्थः शक्तिसमूहार्थश्चेति। तत्रावयवार्थो नाम देव्या अवयवानां वर्णनम्। तदाह—

वाक्कामशक्तिकूटैरवयवशो विग्रहो मातुः।
प्रतिपाद्योऽत्रा कण्ठादा मध्यादा च पादाग्रात्॥११४॥

अत्र विद्यायां वाक्कूटेन आ कण्ठात्कण्ठमभिव्याप्य, अर्थात्किरीटमारभ्यावयवशो विग्रहः प्रतिपाद्यः। कामराजकूटेन कण्ठाधःकटिपर्यन्तविग्रहः। शक्तिकूटेन कट्यधः पादाग्रान्तो देहः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। अत एव वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षयोक्तं सहस्रनामसु—' श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा। कण्ठाधःकटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिणी॥ शक्तिकूटैकतापन्नकट्यधोभागधारिणी। मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेबरा॥ ' इति॥ ११४ ॥

शक्तिसमूहार्थमाह—

वेधोभारत्यौ माधवलक्ष्म्यौ रुद्रपार्वत्यौ।
रेफान्तवर्णषट्कस्यार्थान्क्रमशो विजानीयात्॥११५॥

अत्र हकाररेफयोर्विभज्य गणनम्, दुर्वासादिविद्याविशेषेषु तथैव पाठात् ॥ ११५ ॥

ता एताः सकला अपि कामकला एव न ततोऽन्याः ।
सामानाधिकरण्यादीकारेणायमर्थोऽस्य ॥११६॥

एता ब्रह्मादयः षट् । यद्यपि ब्रह्मादीनां पुंस्त्वेन भारत्यादीनां स्त्रीत्वेन तद्वाचकशब्दे 'पुमान्स्त्रिया' (१-२-६७) इत्येकशेषतः 'एते' इत्येव भाव्यम्; तथाऽपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां स्त्रीरूपताया भावार्थप्रकरणे कथितायाः स्मरणायैवमुक्तिः । सामानाधिकरण्या-देकविभक्तिकत्वरूपात् । प्रत्यक्षरं विद्यमानानां सुपां तु लोपः । वाक्ये संहिताया अविवक्षणादीकारेण सह न संधिः ॥ ११६ ॥

अयमेव कूटयोरपि परयोरर्थः परं तु तार्तीये ।
द्वैतीयीकद्वैतीयीकहकारः सकारतः पूर्वः ॥११७॥
अन्वयितव्योऽक्षरशः शक्तेः शाक्तैर्विभाव्यत्वात् ।
वामेच्छादिकशक्तिमयत्वोक्तेरेष शाक्तार्थः ॥११८॥

प्रथमकूटस्य यावानर्थस्तावानेव द्वितीयतृतीयकूटयोः । द्वितीयकूटे मध्यमहकारः परं तृतीयकूटस्य प्रथमभागेऽन्वययोग्यः । तस्य तत्र चतुर्थत्वेऽपि सजातीययोर्मध्ये द्वितीयत्वात्तथोक्तिः । तेन तयोरपि

कूटयोः प्रातिस्विकं रेफान्ता वर्णाः षडेव संपद्यन्त इति तेषामुक्त-रीत्यैवार्थवर्णनम् । अत्र प्रत्यक्षरमेकैकत्र शक्तिः । तेन शक्ताना-मक्षराणामर्थः शाक्तार्थः । स्वार्थेऽण् । अथ वा शाक्तानामुपासकाना-मर्थः प्रयोजनम्, अथ वा शक्तिसमूहः प्रतिपाद्यत इति त्रेधा निर्वचनम् । भावार्थेन सह पौनरुक्त्यपरिहारस्तु पूर्वमेव कृतः ॥ ११७, ११८ ॥

अथ सामरस्यार्थमाह—

कहयोर्लसयोरर्थौ शिवशक्ती शुद्धयोरचोः शक्तिः ।
उभयोः समरसभावो हृल्लेखायाः परं ब्रह्म ॥११९॥
ब्रह्मैव शिवः शक्तिश्चेति प्रत्येककूटार्थः ।
शिवशक्तिसामरस्याद्विद्याया एष सामरस्यार्थः ॥१२०॥

कादिविद्यायां हि ककारास्त्रयो हकारौ द्वौ । तेषां शिव एवार्थः । एवं लकारास्त्रयः सकारौ द्वौ, तेषां शक्तिः । अत एव मन्मथबीजे ककारलकारयोर्योगः, पराप्रासादे हकारसकारयोः । शुद्धयोरचोर्द्वितीय-तृतीययोः शक्तिः । लज्जाबीजस्योभयसामरस्यात्मकं परं ब्रह्मार्थः । व्योमाग्नितुरीयस्वरबिन्दुभिः क्रमेण प्रकाशग्राससामरस्यतादात्म्यापन्ने-त्यर्थस्य परब्रह्मैकरूपस्य षट्चत्वारिंशच्छततमश्लोकव्याख्यायां स्पष्टी-करिष्यमाणत्वात् । शिवः शक्तिश्चेत्येतदुभयं ब्रह्मैवेति प्रतिकूटमर्थः ।

तदुक्तं त्रिशत्याम्—'कत्रयं हृद्वयं चैव शैवो भागः प्रकीर्तितः। शेषाणि शक्त्यक्षराणि ह्रींकार उभयात्मकः ॥' इति ॥ ११९, १२० ॥

अथ समस्तार्थमाह—

कन दीप्ताविति धातोः प्रकाशकत्वं ककारार्थः ।
अध्ययनार्थकतेङः स्यादेकारस्तदीयकरणार्थः ॥१२१॥
वर्णद्वयमेलनतः प्रकाशिका बुद्धिरित्यर्थः ।
ई व्याप्ताविति धातोस्तस्या व्याप्तिस्तृतीयवर्णार्थः ॥१२२॥
तस्य लहर्याधिक्यं तन्निर्माणं मकारार्थः ।

कन्यते प्रकाश्यतेऽनेनेति कं प्रकाशकम्। बाहुलको नलोपः। औणादिकः 'अमन्ताड् डः' (१११) इति डप्रत्ययो वा (?)। 'इङ् अध्ययने' इति धातुरधिपूर्वोऽपि प्रकृत आर्षत्वात्तद्विमोकः। अत एवेङः क्विपि कृते, क्त्वेऽपि गुणः। विज्वा कार्यः। अधीयतेऽनेनेत्यध्ययनकरणं बुद्धिः। अनयोः कर्मधारयः। असंधिरार्षः। तत ईकारोण षष्ठीतत्पुरुषः। लहरीत्यत्राकारलोपः। 'माङ् माने' इति धातोः क्विपि तल्लोपे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग-२०३) इति णिचि 'णेरनिटि' (६-४-५१) इति टिलोपे (?) च म् इति सिध्यति। प्रकाशकत्वं सूक्ष्मत्वम्। तथा च सूक्ष्ममतिव्याप्त्याधिक्यं प्रथमकूटार्थः ॥ १२१, १२२ ॥

हन हिंसायामिति हं शौर्यं प्रत्यर्थिहननकरणत्वात् ॥१२३॥
सं भोगसाधनं धनमुपभोगार्थात्स्यतेः सुनोतेर्वा ।
कमु कान्ताविति धातोरिच्छाविषयोऽङ्गनादिः कम् ॥१२४॥
एषां गमनं प्रापणमोहाङ्-गत्यर्थधातुजन्यं हम् ।
तस्यातिशयो लहरी तत्र श्लिष्टः सवर्णदीर्घेण ॥१२५॥
ईकारस्तस्यार्थः कीर्त्तिः सर्वासु दिक्षु दीप्तत्वात् ।
ई दीप्ताविति धातोर्निर्मितिरनयोर्मकारार्थः ॥१२६॥

हन्यतेऽनेनेति हं शौर्यम् । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (६-४-३७) इति नलोपः । 'षो अन्तकर्मणि' इति 'षुञ् अभिषवे' इति वा धातोः करणार्थे डप्रत्यये सम् इति रूपम् । सीयत इति सूयत इति वा सं द्रव्यम् । काम्यत इति कं स्रक्चन्दनवनितादिकम् । हसकानां द्वन्द्वः । ततो हकारेण प्राप्त्यर्थकेन षष्ठीतत्पुरुषः । ततो लहरीपदेन तत्पुरुषः । तत ईकारेण कीर्त्त्यर्थकेन द्वन्द्वः । ततो मकारेण तत्पुरुषः । तथा च शौर्यधनस्त्रीप्राप्त्यतिशयस्य कीर्त्तेश्च निर्माणं द्वितीयकूटार्थः ॥ १२३–१२६ ॥

तदेव तावद्वदति—

वाग्भवकूटस्यार्थः सूक्ष्ममतिव्यापनाधिक्यम् ।
शौर्यधनस्त्रीयशसामाधिक्यं कामराजार्थः ॥१२७॥

स्पष्टम् ॥ १२७ ॥

एते सम्यक्कलयति सकला हरतेर्हकारः स्यात् ।
निखिलजगत्संहर्त्रीत्यर्थस्तस्यापि वर्णस्य ॥१२८॥
ईकारः प्रश्लिष्टः सृष्टिस्थितिरूपदीप्तिकर्त्रर्थः ।
यद्वा हृदि खेदहरे प्रकाशते तेन माता ह्रीः ॥१२९
सकलान्तेन पदेन ह्रीकारे कर्मधारयः कार्यः ।
तस्य विशेष्यो मः स्यान्नादार्थः संविदर्थो वा ॥१३०॥

कूटद्वयस्य द्वन्द्वः । एते निर्माणे सम्यक्कलयतीति सकला । मकारलोपः । हरतीति ह । 'ई दीप्तौ' इति धातोः ई दीप्तिः । दीप्तिर्नाम सृष्टिः स्थितिश्च । हकारेकारयोः कर्मधारये यणि कृते ह्रीः सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकर्त्रीत्युपलक्षणविधयाऽर्थः । यद्वा, हरति सर्वं विषयीकरोतीति हृ । क्विप् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्प्रकृते न तुक् । तच्च दहराकाशम् । तत्र प्रकाशत इति ह्रीः । ह्रीकारान्तपदस्य मकारेण कर्मधारयः । यद्यपि कूटत्रयेऽपि मकारो नास्त्येव, अनु-

स्वारस्यैव तन्त्रेषूद्धृतत्वात्; तथाऽपि मकारस्यैव लक्षणवशादनुस्वार इति कूटद्वये सुवचम्। चरमकूटे त्वनुस्वार एव विशेष्योऽस्तु। ततश्च, बुद्धिशौर्यधनस्त्रीयशसामाधिक्यकर्तृ निखिलजगत्सृष्ट्यादिकर्तृ दहराकाशवर्ति नादरूपं चिद्रूपं ब्रह्मेति मन्त्रार्थः सिद्धः। अयं चार्थो ब्रह्मसूत्राणां शक्तिपरत्वेन योजनां प्रदर्शयद्भिस्तत्रभवद्भिर्भाष्यकारैर्विस्तरेण निरूपित इह संक्षिप्योक्तः। तत्र कचित्कचिद्व्याकरणविरोधः प्रतीयते। स च मन्त्रस्य मन्त्रार्थस्य चर्षिप्रोक्तत्वेन प्रामाणिकत्वे सिद्धे 'प्रयोगशरणा वैयाकरणाः' इत्युक्तेरेतदनुसारेणैव व्याकरणलक्षणानां कल्प्यत्वात्परिहार्यः॥ १२८—१३०॥

तत्प्रकारमेव प्रदर्शयति—

धातोर्बह्वर्थत्वाद्बहुलग्रहणात्पृषोदरादित्वात्।
आकृतिगणपाठेन स्वेच्छानुगुणादुणादिकल्पनतः॥१३१॥
छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकतावशादमुष्य मनोः।
सिद्धैः कथितेऽर्थेऽस्मिन्वैयाकरणानुशासनानुमतिः॥१३२॥

'कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेव' इत्येवकारेण 'तनूकरणे तक्षः' (३-१-७६) इत्यत्रार्थनिर्देशबलाच्च सतोऽप्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणमात्रत्वेन धातवोऽनेकार्थाः। तेन स्यतेरन्तकर्मवाचकत्वेऽप्युपभोगार्थकत्वमविरुद्धम्। अत एव चेङोऽधिपूर्वत्वात्केवलप्रयोगासंभवेऽपि 'इटकिटकटी गतौ' इत्यत्र प्रश्लिष्ट ईकार एवैतदर्थको भविष्यति,

गत्यर्थानां सर्वेषामपि ज्ञानार्थकत्वात्। बहुलेति। 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्य एव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥' इति बहुलपदार्थः। तेन ल्ह्रीत्यत्राकारलोपः सिद्धः। 'रण्डः' इत्यादिसिद्ध्यर्थमडितोऽपि अमन्ताड्डस्य डित्त्वमपि सिद्धम्। गत्यन्तरमप्याह—पृषोदरादित्वादिति। 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६-३-१०९) पृषोदरादयः शब्दा यथैव शिष्टैः प्रयुज्यन्ते तथैव साधवः, न तत्र लक्षणान्तरं मृग्यमित्यर्थः। न चैवं सति स्थलान्तरेऽपि ल्ह्रीति प्रयोगापत्तिः पृषोदरशब्दवदिति वाच्यम्, अत्रैव साधुरिति नियमस्वीकारात्। अत एव 'गूढोत्मा' इति न स्थलान्तरे प्रयुज्यते। अत एव च विष्णुसहस्रनामभाष्ये 'न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः' इत्यत्र पृषोदरादित्वात्संधिरित्युक्तं शंकरभगवत्पादैः। गणपाठाभावे त्वाह—आकृतीति। षुन्धातोर्डप्रत्ययादर्शनादाह—स्वेच्छेति। 'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥' इति वचनाट्टिलोपार्थं डित्त्वकल्पनेत्यर्थः। छान्दसत्वसमाधानं तु निरङ्कुशमित्याह—छन्दसीति॥ १३१, १३२॥

समस्तार्थपदनिरुक्तिपूर्वकमुपसंहरति—

बहुतरसमासयोगात्समस्तपुरुषार्थसाधनत्वोक्तेः।
संक्षेपात्सारोक्तेः श्रीविद्यायाः समस्तार्थः॥१३३॥

समस्तपदस्यार्थ इति वा, समस्ताः सकला अर्थाः पुरुषार्था यस्मिन्निति वा, समस्तः संक्षिप्तोऽर्थ इति वा निरुक्तिः ॥ १३३ ॥

अथ सगुणार्थमाह—

को विधिरेकारो हरिरकार ईशः स्तवार्थमीडपदम् ।
द्विस्वरमध्यगतस्य डकारस्य ळकार आदेशः ॥१३४॥
तेनर्ग्वेदात्मत्वं सूचितमाद्यस्य कूटस्य ।
क्रमशोऽग्रिमकूटयुगे तेन यजुःसामता सिद्धा ॥१३५॥
ह्रीमिति नाम विशेष्यं नपुंसकं ब्रह्मलक्षकत्वेन ।
विधिहरिगिरिशैरीड्यं ब्रह्मेति प्रथमकूटार्थः ॥१३६॥

एकारोत्तरं पूर्वरूपेणाकारः प्रश्लिष्यते । स च शिववाचकः, ‘अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशकमठेषु’ इति कोशात् । ‘कः प्रजापतिरुद्दिष्टः’ इति ‘एकार उच्यते विष्णुः’ इति चैकाक्षरनिघण्टूक्तेर्ब्रह्मविष्णुपरौ ककारैकारौ । ‘ईड स्तुतौ’ इति धातोरचि स्तुत्य इत्यर्थः; एतस्यर्ग्वेदात्मकत्वादज्द्वयमध्यगतस्य डकारस्य स्थाने ळकार आदेशः ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्यादिवत् । तदुक्तं बह्वृचप्रातिशाख्ये—‘द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः’ (१–१०) इति । इदमेव च ज्ञापकमाद्यकूटस्यर्ग्वेदात्मकत्वे द्वितीयतृतीयकूटयोर्यजुर्वेदसामवेदात्मकत्वे च । यद्यपि ‘कामो

गत्यर्थानां सर्वेषामपि ज्ञानार्थकत्वात्। बहुलेति। 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्य एव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥' इति बहुलपदार्थः। तेन ल्हीत्यत्राकारलोपः सिद्धः। 'रण्डः' इत्यादिसिद्ध्यर्थमङितोऽपि ञमन्ताड्डस्य डित्त्वमपि सिद्धम्। गत्यन्तरमप्याह—पृषोदरादित्वादिति। 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६-३-१०९) पृषोदरादयः शब्दा यथैव शिष्टैः प्रयुज्यन्ते तथैव साधवः, न तत्र लक्षणान्तरं मृग्यमित्यर्थः। न चैवं सति स्थलान्तरेऽपि ल्हीति प्रयोगापत्तिः पृषोदरशब्दवदिति वाच्यम्, अत्रैव साधुरिति नियमस्वीकारात्। अत एव 'गूढोत्मा' इति न स्थलान्तरे प्रयुज्यते। अत एव च विष्णुसहस्रनामभाष्ये 'न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः' इत्यत्र पृषोदरादित्वात्संधिरित्युक्तं शंकरभगवत्पादैः। गणपाठाभावे त्वाह—आकृतीति। षुञ्धातोर्डप्रत्ययादर्शनादाह—स्वेच्छेति। 'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥' इति वचनाट्टिलोपार्थं डित्त्वकल्पनेत्यर्थः। छान्दसत्वसमाधानं तु निरङ्कुशमित्याह—छन्दसीति॥ १३१, १३२॥

समस्तार्थपदनिरुक्तिपूर्वकमुपसंहरति—

बहुतरसमासयोगात्समस्तपुरुषार्थसाधनत्वोक्तेः।
संक्षेपात्सारोक्तेः श्रीविद्यायाः समस्तार्थः॥१३३॥

समस्तपदस्यार्थ इति वा, समस्ताः सकला अर्थाः पुरुषार्था यस्मिन्निति वा, समस्तः संक्षिप्तोऽर्थ इति वा निरुक्तिः ॥ १३३ ॥

अथ सगुणार्थमाह—

को विधिरेकारो हरिरकार ईशः स्तवार्थमीडपदम् ।
द्विस्वरमध्यगतस्य डकारस्य ळकार आदेशः ॥१३४॥
तेनर्ग्वेदात्मत्वं सूचितमाद्यस्य कूटस्य ।
क्रमशोऽग्रिमकूटयुगे तेन यजुःसामता सिद्धा ॥१३५॥
ह्रीमिति नाम विशेष्यं नपुंसकं ब्रह्मलक्षकत्वेन ।
विधिहरिगिरिशैरीड्यं ब्रह्मेति प्रथमकूटार्थः ॥१३६॥

एकारोत्तरं पूर्वरूपेणाकारः प्रश्लिष्यते । स च शिववाचकः, 'अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशकमठेषु' इति कोशात् । 'कः प्रजापतिरुद्दिष्टः' इति 'एकार उच्यते विष्णुः' इति चैकाक्षरनिघण्टूक्ते-र्ब्रह्मविष्णुपरौ ककारैकारौ । 'ईड स्तुतौ' इति धातोरचि स्तुत्य इत्यर्थः; एतस्यर्ग्वेदात्मकत्वादज्द्वयमध्यगतस्य डकारस्य स्थाने ळकार आदेशः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिवत् । तदुक्तं बह्वृचप्रातिशाख्ये—'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः' (१–१०) इति । इदमेव च ज्ञापकमाद्यकूटस्यर्ग्वेदात्मकत्वे द्वितीयतृतीयकूटयोर्यजुर्वेदसामवेदात्मकत्वे च । यद्यपि 'कामो

योनिः कमला वज्रपाणिः' इत्यत्र वज्रपाणिशब्देन लकार एवोद्धृतो न ळकारः' तथाऽपि लळयोरभेदाभिप्रायेणेदम्। अत एव क्वचित्तन्त्रे त्रिखण्डीगतास्त्रयोऽपि मोहार्णपदेन ळकारा एवोद्धृताः। नपुंसकमिति। अव्ययमित्येव युक्तम्, स्वरादेराकृतिगणत्वात्। अत एव त्रिशत्यामेकोनशततमस्य नाम्नो नमोयोगे चतुर्थ्यां प्राप्तायामपि 'ह्रीं नमः' इत्येव सांप्रदायिकानां प्रयोगः संगच्छते ॥ १३४–१३६ ॥

हसकं तु हसद्वदनं मतं ककारस्य वदनवाचित्वात्।
यद्वा हस आनन्दः कः सूर्यो हस्तु चन्द्रः स्यात् ॥१३७॥
एतौ लौ नयने यस्य तत्तु कहलं रवीन्दुनेत्रमिति।
तेन प्रकाशकत्वाच्चिद्रूपत्वं च निगदितं भवति ॥१३८॥
विधिहरिगिरिशोड्यत्वे हेतू एते हसत्वकहलत्वे।
तेनात्यमितानन्दं चिद्ब्रह्मेति द्वितीयकूटार्थः ॥१३९॥

हसो हास्यम्। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। ततः ककारेण मुखवाचकेन बहुव्रीहिः। हसः को यस्य तदिति विग्रहः। यद्वा हासस्यानन्दजन्यत्वादानन्दे हसपदस्य लक्षणा। कश्च हश्च कहौ, कहौ लौ यस्य तत्कहलम्। 'मुखे सूर्येऽपि कः स्मृतः' 'हः कोपे करणे चन्द्रे' 'इन्द्रेऽपि लोचने लः स्यात्' इत्येकाक्ष-

रनिघण्टुः । हसपदकहलपदयोः कर्मधारयः । एतदर्थप्रतिपादकं मूलमाह—हेतू इति । यतो ह्रीं हसकहलं ततो ह्रीं कएईल-मित्यन्वयः ॥ १३७–१३९ ॥

सकलकलाभिः सहितं सकलं ब्रह्म तु तृतीयकूटार्थः ।
इत्थं गुणगणकथनाद्विद्याया एष सगुणार्थः ॥१४०॥

अत्र सर्वत्र सुलोपः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४० ॥

चरमोद्दिष्टं महावाक्यार्थमाह—

विधिहरिशिववचना अपि ककार एकारकोऽकारः ।
सृष्टिस्थितिभङ्गात्मकतत्तज्जनकत्वलाक्षणिकाः ॥१४१॥
ईश्वरवाचीकारो वक्ति डकारः सदाशिवं ताभ्याम् ।
लक्षणया तत्र तिरोधानानुग्रहककृत्यता गदिता ॥१४२॥

ईकारस्य नामैकदेशन्यायेनेश्वरबोधकत्वम् । 'डो महेशः समाख्यातः' इति वचनेऽपि प्रकृते सदाशिव एवानुग्रहकर्ता विवक्षितः । एतेन 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतावुक्तं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुक्तं भवति ॥ १४१, १४२ ॥

अथ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तं स्वरूपलक्षणं द्वितीय-कूटेनाह—

हस आनन्दः सत्यं कं हमनन्तं च लं ज्ञानम् ।

'सखा कश्च बुधैः प्रोक्तः' इति कोशात्ककारः सखिवाचकः । सखित्वमाप्तत्वम् । तच्च यथार्थवक्तृत्वमिति शक्यसंबन्धेन प्रकृते सत्यमेव विवक्षितम् । एवं हकारस्य व्योमबीजत्वेन व्योम्नोऽनन्तत्वादनन्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षज्ञानजनकलोचनवाचिलकारस्य ज्ञानमर्थः ॥

इत्थं ब्रह्म तटस्थस्वरूपलक्षणयुगेन निर्णीय ॥१४३॥
तदभेदं जीवगणे वक्ति तृतीयेन कूटेन ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यकलात्रितयेन साहित्यात् ॥१४४॥
सकलपदं जीवपरं ब्रह्मपरं शक्तिबीजं स्यात् ।
सामानाधिकरण्यात्तल्लक्षितशुद्धयोरभेदार्थः ॥१४५॥
अत्यल्पमिदं कथितं यत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।
इत्येवं बोधयितुं सकलपदं वा तृतीयकूटगतम् ॥१४६॥
एवमवान्तरवाक्यैर्जीवब्रह्मस्वरूपमभिधाय ।
तदभेदो वर्णित इत्येष महापूर्ववाक्यार्थः ॥१४७॥

'तत्त्वमसि' इति महावाक्ये तत्पदार्थत्वंपदार्थयोरेकविभक्तिमत्त्वरूपसामानाधिकरण्यादभेदो बोध्यते । स च वाच्यार्थयोरसंभवाज्जहदजहल्लक्षणया लक्ष्यपदार्थयोरिति स्थितिः । तत्र तत्पदस्य वाच्यार्थः

सृष्ट्यादिपञ्चककरः । स च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिना श्रुतावुक्तः । लक्ष्यार्थस्तु कृत्यातीतं निर्विशेषं ब्रह्म । तदपि 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिना प्रतिपादितम् । एवं त्वंपदस्य वाच्यार्थो जाग्रदाद्यवस्थापञ्चकविशिष्टः । स च 'तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । तद्यथा महामत्स्यः' इत्यादिश्रुतिभिरुक्तः । लक्ष्यार्थस्त्ववस्थाद्यतीतं ब्रह्म । तदपि 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिभिः प्रतिपादितम् । एवमवान्तरवाक्यैर्वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोर्निर्णये सति, महावाक्ये लक्ष्यार्थयोरभेदबोधः । यद्यपि श्रुतिषु कृत्यत्रयमवस्थात्रयमेव वर्ण्यते, तथाऽपि तन्त्रानुसारात्तत्पञ्चकोपलक्षणपरत्वेन व्याख्येयं त्रिवृत्करणस्य पञ्चीकरणपरत्वमिव । एवं च प्रकृते तृतीयकूटस्थसकलपदेन कलाभिरवस्थाभिः सहित इत्यर्थकेन वाच्यार्थस्योक्तावपि लक्ष्यार्थानुक्तेर्न्यूनता । तदर्थं च कूटद्वयमेवावृत्त्या त्वंपदस्य वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः समर्पकत्वेन व्याख्येयम् । अथ वा, तान्त्रिकाणां मते वाच्यार्थयोरप्यत्यन्ताभेदस्य शांभवानन्दकल्पलताकारादिभिरुपपादनात्कूटद्वयेन सृष्टिकर्तृत्वादिविशिष्टस्यावस्थादिविशिष्टस्यैव वाच्यार्थस्य समर्पणम्; तृतीयकूटे तु तयोरभेदो जगतो वा संपूर्णस्याभेदो बोध्यते । इह यावान्वक्तव्योंऽशस्तावतः सर्वस्याप्युक्तौ वेदान्तशास्त्रस्यैव कृत्स्नस्यारम्भणीयतापत्त्योपरम्यते । महापूर्वेति ।

महांश्चासौ पूर्वश्च वाक्यार्थ इति, महाशब्दः पूर्वो यस्मिन्वाक्ये शब्दे तस्य महावाक्यस्यार्थ इति वा निरुक्तिः। एते चार्था उपलक्षणभूताः। तेन तन्त्रेषु तत्र तत्रोक्तानामन्येषामप्यर्थानां संग्रहः। तथा हि—योगिनीहृदये तावत् 'आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदा सा परमा कला' इत्यारभ्य कांश्चिच्चतुरश्चतुरः पदार्थानुक्त्वा तद्वाचकत्वं कूटत्रयं तुरीयविद्या चेति चतुर्णां शब्दानां प्रतिपादितम्—'कूटत्रितययुक्तस्य सकलस्य मनोः पुनः एतानि वाच्यरूपाणि कुलकौलमयानि तु॥' इति। एवं च यावन्ति चतुष्काणि तावन्तो मन्त्रार्थाः। तानि च प्रथमेंशे 'पुटधाम—' इत्यादिश्लोकोक्तानि। तत्र हि यद्यपि कूटानां पुटाद्यभेद एवोक्तः, तथाऽपि स वाच्यवाचकभाव एव पर्यवस्यति, शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिरूपत्वेन पातञ्जले मञ्जूषायां च स्फुटतरमुपपादनात्। एवं कादिमते पञ्चत्रिंशे पटले चतुर्विंशादि-भिस्त्रिभिर्व्याकुलाक्षरैः श्लोकैरर्थो वर्णितः—'र्णैःयाभिलिर्वेताखिल तेर्थोऽधीकयलाभिस। णदेरूपेपेणवीशे तम्दिमीनरिस्यादते॥ १॥ त्वंतोगशेत्कृषजअ तम्त्समील्लेरिखाकह्व। तःर्थकस्याथिश्चास्तुत तःन्त्रे-गोर्वपितषुस॥ २॥ त्वंकामाम्नानप्रश्यव्यो नानमस्यग्निमात्वग्र। रोमईयोकार्विर्शत नम्तभान्दुलनान्निबि॥ ३॥' इति। एतेषां वाचनक्रमो यथा—'देवतारथमो मूक (८४६२७३५१) इति यो वेत्ति न क्रमम्। स व्याकुलाक्षरे मूको देवतारथगोऽपि सन्॥'

इति[1]। तृतीयकूटे वर्णत्रयं सर्वार्थकम्; तुर्यमक्षरं देव्यर्थकम्; तेनायमर्थः संपन्न इति प्रथमश्लोकस्यार्थः। सर्वं जगद्देवीरूपमेवेत्यर्थस्तन्त्रान्तरेषु गोपित इति द्वितीयश्लोकस्य। लज्जाबीजस्यैश्चतुर्भिरक्षरैर्यत्प्रकाशकं यच्च ग्रसिष्णु, तयोर्यत्सामरस्यं तत्तादात्म्यं द्वितीये प्रतिपाद्यत इति तृतीयस्य। प्रकाशग्रासशब्दौ तूत्पत्तिसंहारयोर्विद्याविद्ययोर्वाचकाविति। अयमप्यर्थः 'अत्यल्पमिदं कथितम्' इति श्लोके सूचितः। एवं चात्र 'पुटधाम—' इति श्लोके त्रयोदशार्थाः; गायत्र्यादिपञ्चदशार्थेषु भावार्थाश्चत्वारः, नामार्थास्त्रयः, शाक्तार्थौ द्वौ, कौलिकार्थेऽपि गणेशादिरूपत्वस्य देवीविद्याचक्रभेदेन त्रैविध्यम्, महावाक्यार्थेऽपि द्वैविध्यमिति चतुर्दश; शेषा दश; इति मिलित्वा सप्तत्रिंशदर्थाः। नामैकदेशार्थे त्वनन्ता भेदा उक्ताः। एवं बहुतन्त्रद्रष्टृभिरन्येऽप्यर्थाः संग्राह्याः ॥१४३—१४७॥

शक्त्या लक्षणया वा ये येऽर्था दर्शिता मनोरस्य।
तेषु न कोऽपि विवादः प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् ॥१४८॥

[1] ललितायास्त्रिभिर्वर्णैः सकलार्थोऽभिधीयते।
शेषेण देवीरूपेण तेन स्यादिदमीरितम् ॥ १ ॥
अशेषतो जगत्कृत्स्नं हृल्लेखात्मकमीरितम्।
तस्याश्चार्थस्तु कथितः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ २ ॥
व्योम्ना प्रकाश्यमानत्वं ग्रस्यमानत्वमग्निना।
तयोर्विमर्श ईकारो बिन्दुना तन्निभालनम् ॥ ३ ॥

मनोर्मन्त्रस्य । प्रत्यक्षेणेति । शक्तिग्राहकव्याकरणकोशादेः शक्यसंबन्धस्य च स्फुटं प्रदर्शनादिति भावः ॥ १४८ ॥

ये पुनरिह भावार्थादयः षडर्था मनोरुक्ताः ।
तेषु यदि शक्तिभक्ती न हि संभवतस्तदाऽपि का हानिः ॥

शक्तिग्राहकव्याकरणाद्यभावान्न शक्तिः; अत एव च न शक्यसंबन्धरूपा भक्तिरपि । व्यक्तिरूपा तृतीया वृत्तिर्भविष्यति, 'वक्तृबोद्धव्यकाकूनामन्यसंनिधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम्' इत्यत्रादिपदेनोपासनाऽपि ग्रहीष्यत इत्याशयेन समाधत्ते—का हानिरिति ॥ १४९ ॥

व्यञ्जनाया बहुभिरङ्गीकारादाह—

आस्तामन्या वृत्तिर्विलक्षणा तद्ग्रहस्तु मनोः ।
शिववचनेन भविष्यति यद्वैषा शक्तिरेवास्तु ॥१५०॥
एतस्मादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छात्वात् ।

अन्या शक्तिभक्तिव्यक्तिभ्यो विलक्षणा शक्त्यादित्रितयप्रक्रियातो विलक्षणप्रक्रियाशालिनी । उच्छृङ्खलस्य पन्थानं परित्यज्याह—यद्वेति । शिवेनैवास्यायमर्थ इति स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः ॥ १५० ॥

प्रतिपदमर्थविशेषाज्ञानेऽप्यास्तामखण्डवाक्यस्य ॥१५१॥

अर्थोऽप्यखण्डरूपो विशिष्टमतिरिक्तमिति हि सिद्धान्तः ।
आसेचनकव्याप्त्यादिपदवदास्तां पदत्वमपि ॥१५२॥

इदं पदमिममर्थं बोधयत्वितीच्छायामर्थबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वेन पदस्यापि विषयत्वात्प्रकृते प्रतिपदमर्थानुक्तेः कथं शक्तिरिति चेन्न; इदं वाक्यमिममखण्डार्थं बोधयत्वित्याकारिकाया एवेच्छायाः कल्पनात् । वाक्यस्याखण्डत्वं वैयाकरणानामिष्टमेव । अर्थस्याखण्डत्वम् 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' इत्यादिवाक्यार्थं वर्णयतामौपनिषदानामिष्टमेव । तच्च विचार्यमाणे विशिष्टस्यातिरिक्तत्व एव पर्यवस्यति । तथा च यत्र प्रतिपदमर्थविवेकस्तत्रेयं रीतिः; यत्र यत्र न स तत्र संपूर्णस्यैकपदत्वमेवास्तु । न चैकस्य पदस्य विशिष्टबह्वर्थवाचकत्वमदृष्टमिति वाच्यम्, घटत्वघटसमवायानां घटपदवाच्यत्वात् 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इति कोशात्, हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिपदार्थत्वाच्चेत्याह—आसेचनकेति । आदिनोपाधिपरिग्रहः । तेनेश्वरेच्छायां पदस्यैव विशेष्यत्वेऽपि न प्रकृतनिर्वाहाय विलक्षणेच्छाकल्पनापत्तिः ॥ १५१, १५२ ॥

नन्वस्य पदत्वेऽनेकार्थत्वं दोष इत्यत आह—

एकस्यानेकार्था दृष्टा हरिसैन्धवादिषु पदेषु ।
अन्यतमैकावगतौ प्रकरणतात्पर्ययोर्विशेषकता ॥१५३॥

प्रकृते तु सर्वबोधस्येष्टत्वान्नो विशेषकाकाङ्क्षा ।
अथ वा सकलार्थेष्वपि शक्त्यैक्यं पुष्पवन्तपदवदिह ॥

अनेकार्थतायाः प्रमाणबलायातत्वाददोषत्वम् । सर्वत्रानेकार्थस्थलेऽन्यतमस्यैकस्यैव बोधनार्थं प्रकरणादिज्ञानस्य कारणत्वादिकल्पनदोषः, प्रकृते तु तदभाव इत्याह—अन्यतमेत्यादिना । अथ वा, ईश्वरेच्छाविषयीभूतबोधीयविशेष्यता यथा सूर्याचन्द्रमसोः पर्याप्तैकैव स्वीक्रियत इति न तत्र पुष्पवन्तपदे शक्त्यनेकत्वम्, तद्वदिहाप्यस्त्वित्याह—अथ वेति ॥ १५३, १५४ ॥

यत्र प्रतिपदमर्थस्तान्प्रत्यस्यास्तु वाक्यत्वम् ।
क्वचनावान्तरवाक्यं समासवाक्यं महावाक्यम् ॥१५५॥

यत्र गायत्र्यर्थनामार्थादिषु । अवान्तरवाक्यं सगुणार्थावयवार्थादौ । अवान्तरवाक्यत्वं नाम वाक्यसमूहभिन्नत्वे सति पदसमूहत्वमेव, न पुनर्महावाक्यौपाधिकत्वरूपं प्रकृते । समासवाक्यं समस्तार्थे । महावाक्यं चरमेऽर्थे ॥ १५५ ॥

एकस्यानेकार्थे विनियोगादर्थबाहुल्यम् ।
वेदे बहुशः स्वीकृतमत्र त्वेकत्र विनियोगात् ॥१५६॥

अखिलार्थबोधनियमो नियमाद्दष्टं प्रकल्पयति ।
सिद्धे प्रमाणदाढर्ये सकलं कल्प्यं हि तदविरोधाय ॥१५७॥

पदपक्षेऽनेकार्थतादोषपरिहारवद्वाक्यपक्षेऽपि संभवति, पुरुषसूक्तस्य तत्तद्देवतापूजायां विनियोगेनानेकार्थत्वस्येष्टत्वात् । इयांस्तु विशेषः— तत्तत्पूजायां तस्य तस्यैवार्थस्य स्मरणं पुरुषसूक्ते; प्रकृते तु सर्वेषामर्थानां स्मरणेनैवादृष्टोत्पत्तिरिति भावः ॥ १५६, १५७ ॥

सिद्धे प्रमाणदाढर्ये इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यागस्य स्वर्गं प्रति संसिद्धे हेतुहेतुमद्भावे ।
तदनुपपत्तिं निरसितुमलौकिकापूर्वमपि क्लृप्तम् ॥१५८॥

'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या यागस्य जनकत्वे काम्यमानतया स्वर्गस्य जन्यत्वे च बोधितेऽपि भिन्नकालीनयोस्तदयोगाद्देवताप्रसादयागध्वंसादिनाऽत्र निर्वाहाभावादपूर्वेणैवानुपपत्तिनिरास इत्यादि तन्त्रान्तरेषु विस्तरः ॥ १५८ ॥

अस्मिन्प्रकरणे पूर्वं वर्णितान्पञ्चदशार्थान्संगृह्यानुवदति—

विद्यावर्णेयत्तोद्धारः कालस्तदुच्चारः ।
उत्पत्तिस्थानं तद्यत्नो रूपं स्थितिस्थानम् ॥१५९॥
आकारः स्वं रूपं विभाव्यमर्थोऽन्तरङ्गाणि ।

विद्यायां वर्णयत्ताऽष्टपञ्चाशद्रूपा वर्णसंख्या। उद्धारः 'क्रोधीशः श्रीकण्ठारूढः' इत्यादिनोक्तः। कालस्त्रिलवोनैकत्रिंशन्मात्रात्मको विद्यायाः, एकलवोनोनत्रिंशन्मात्रा उच्चारणस्य। उच्चारणम् 'इत्येवं वर्णानाम्' इत्यादिसार्धश्लोकत्रयेणोक्तम्। उत्पत्तिस्थानम् 'कण्ठे च कण्ठतालुनि' इत्यत्रोक्तम्। यत्नो बाह्यश्चान्तरश्च। रूपादित्रयम् 'प्रलयाग्निनिभम्' इत्यादिनोक्तम्। स्वं रूपम् 'व्यष्टिसमष्टिविभेदात्' इत्यादिनोक्तम्। विभाव्यमवस्थापञ्चकादि। अर्थो गायत्र्यर्थादिरूपः। इमान्यन्तरङ्गत्वादुपासकानामत्यावश्यिकानि॥१५९॥

ऋषयश्छन्दोदैवतविनियोगा बीजशक्तिकीलानि॥१६०॥
न्यासा ध्यानं नियमाः पूजादीनि तु बहिरङ्गाणि।
बाह्यान्यङ्गानि पुनः प्रायो लोके प्रसिद्धकल्पानि॥१६१॥

ऋषयो हयग्रीवादयः। छन्दांसि पङ्क्त्यादीनि। दैवतं त्रिपुरसुन्दरी। विनियोग इष्टार्थजनकत्वे। बीजं वाग्भवादि। शक्तिः परादिः। कीलकं कामराजादि। न्यासा ऋष्यादिन्यासजालम्। ध्यानम् 'अरुणां करुणातरङ्गिताक्षीम्' इत्यादिना कथितम्। नियमाः पुण्ड्रेक्षुदण्डभक्षणवर्जनसंकल्पादयः। पूजाः पात्रासादनादिशान्तिस्तवान्ता नित्यादिभेदेन त्रिविधाः परादिभेदादपि त्रिविधाः केवलादिभेदात्पञ्चविधा अपि। आदिना होमतर्पणादि-

परिग्रहः । एतानि बहिरङ्गत्वेनावश्यिकानि । प्रसिद्धकल्पानि ईषन्न्यूनप्रसिद्धिमन्ति । प्रायः प्रसिद्धानीत्यर्थः । कल्पप्प्रत्ययः । तानि च प्रकाशवरिवस्याविधौ प्रपञ्चितान्यस्माभिः । अतोऽत्र ग्रन्थे नोक्तानीति भावः ॥ १६०, १६१ ॥

दुर्लभमान्तरमङ्गं प्रायोऽन्तर्मुखजनैस्तदादृत्यम् ।
तोषायैषा तेषामतः प्रदिष्टा रहस्यवरिवस्या ॥१६२॥

अन्तर्मुखैर्विषयेष्वनासक्तचित्तैर्जनैः । प्रदिष्टोपदिष्टा, 'क्रिययोः पंथि मुनिप्रदिष्टयोः' इति कालिदासप्रयोगात् ॥ १६२ ॥

एतामुत्सृज्य जडैः क्रियमाणा बाह्यडम्बरोपास्तिः ।
प्राणविहीनेव तनुर्विगलितसूत्रेव पुत्तलिका ॥१६३॥

बाह्यो डम्बरोऽङ्गविस्तारो यस्यां सा । प्राणसूत्रयोरन्तरङ्गत्वात्तद्भावेन यथा तयोर्न कार्यक्षमता तथेति भावः ॥ १६३ ॥

बीजान्मूलं मूलात्क्षेत्रस्यान्तःस्थबाह्यविस्तारौ ।
यद्यप्यनयोः साम्यं प्राधान्यमथापि चान्तरङ्गस्य ॥१६४॥

बीजात्कामकलारूपाद्धान्यादिरूपाच्च । मूलं वृक्षपादो मन्त्रश्च । क्षेत्रस्य शरीरस्य केदारस्य च । यद्यप्यनयोः साम्यं बीजजन्यत्वाविशेषात् ; तथाऽपि 'अन्तरङ्गनाशे बाह्याङ्गसहितवृक्षनाशः, बाह्याङ्ग-

मात्रनाशेऽपि न वृक्षस्य न वाऽन्तरङ्गस्य नाशः' इत्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १६४ ॥

यद्यपीमान्यावश्यिकतरत्वादत्र ग्रन्थे निबद्धानि, तथाऽपि पाण्डित्यबलादेतद्ग्रन्थावलोकनादेव गुरुमनपेक्ष्य स्वीकारः पापायेत्याह—

सद्गुरुकुलतः कृपया लब्धा कामानियं सूते ।
निजबुद्धिमात्रजन्या पापं कन्या यथा स्वीया ॥१६५॥

पापं सूत इत्यन्वयः । सद्गुरोः 'सुन्दरः सुमुखः स्वस्थः' इत्यादितन्त्रराजोक्तलक्षणविशिष्टस्य । कृपया सेवाजनितप्रसादेन, 'पारम्पर्यविहीना ये ज्ञानमात्रेण गर्विताः । तेषां समयलोपेन विकुर्वन्ति मरीचयः ॥' इति वचनात् । मरीचयो डाकिन्यादयः । विकुर्वन्ति धातुविकारप्रापणेन मारयन्तीत्यर्थः । कन्यापक्षे सद्गुरुः श्वशुरः ॥ १६५ ॥

'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इति वचनादन्ते मङ्गलमारचयति—

अकथासन्नं हळक्षान्तरं समासाद्य मामकं ज्ञानम् ।
मामकमेवानन्दं मह्यं ददतो जयन्ति गुरुचरणाः ॥१६६॥

कथानां वाचामनासन्नमविषयम् । वाच्यकक्षामतिक्रान्तमिति यावत् । हेति निश्चये । लक्षस्य लक्षणाया अन्तरमवकाशो

यस्मिंस्तत्। पक्षे, सहस्रारपद्मकर्णिकामध्यगतत्रिकोणरेखा आदि-कादिथादिषोडशार्णत्रयरूपाः, तन्मध्ये कोणेषु हकारादित्रयम्, तत्र तन्त्रेषु गुरुध्यानं कथितम्। तादृशमासनमित्यर्थः। मामकमात्माभिन्नम् ॥ १६६ ॥

गुरुचरणैकसहायो भास्कररायो जगन्मातुः।
वरिवस्यातिरहस्यं वीरनमस्यं प्रजग्रन्थ ॥१६७॥

वीरैः, अहमि रणाङ्गणे इदमो वैरिणो नाशं कुर्वाणैः परापञ्चाशिकादौ प्रसिद्धैः। इति सर्वमनवद्यम् ॥ १६७ ॥

वस्तु प्रस्तुतमस्तु निस्तुलमहःस्तोमास्तितावास्तु नो
हस्तन्यस्तसमस्तपुस्तकभरध्वस्तासदेनस्तति।
शस्तस्वस्तिकृदस्तदुस्तरतमः स्वस्तोकसौवस्तिकं
गीस्तोयस्तनयित्नुसुस्तनयुगं वास्तोष्पतिप्रस्तुतम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीनृसिंहानन्दनाथचरणारविन्दमिलिन्देन श्रीमद्गम्भीररायभारतीदीक्षितात्मजेन भास्कररायापरनाम्ना भासुरानन्दनाथेन प्रणीतं सव्याख्यानं वरिवस्यारहस्यं संपूर्णम्।

शुद्धिपत्रम्

पृ०	पं०	शुद्धपाठः
२	१	०मानापदाने (ऽ-)
३१	१०	०मेययोर्व्य
१०१	९	ळकार आदेशः
१०८	१०	बहुभिरनङ्गी०

VARIVASYĀRAHASYA

PART I

1. May my devotion be unto Lord (my preceptor) Nṛsiṃha, the bestower of Prahlāda's heart's desires (of Supreme Bliss as well as other goals of human desire), whose glorious deeds of old have been extolled by the celestial hordes (assemblage of the wise), who sprang forth in the holy place of Ahobala *effulging* amidst the region of mount S'eṣa (who came out of the loins of the spouse of Ahobala, whose feet were ever present in the hearts of one and all of the princes) to slay the elephant Hiraṇya influenced by the extreme rut of darkness (to refute the tenets of the Dhvāntas [Mādhvas, the followers of Madhva] filled with the pride of gold, elephants and their false doctrines), the Brave One (one brimming with learning), the fountain-source of sacred lore, (the author of sacred books) and the father of the Universe (the spiritual guide of the world).

2. May this attempt of mine satisfy the assemblies of learned men (to be met with) as far to the east as Kāmarūpa over which the river Brahmaputra

flows, as far to the west as Gāṃdhāra, profusely watered by the Indus, as far to the south as Setu hallowed by the foot-prints of Raghuvara, and as far to the north as Kedāra, thickly covered with snow. Who has the power to gratify multitudes of brutes?

3. That Great Radiance triumphs, at the sight whereof whatsoever else is not seen. While so, how is it said in the Vedas that all is known on Its being known!

4. It has the S'akti (Power) of Vimars'a which may be defined as inherent throbbing. It is in conjunction with S'akti that S'iva creates, sustains and destroys the world.

5. She (S'akti) by whose transformation this creation in the form of Arthas (objects), S'abdas (words), Cakras (plexuses) and Dehas (bodies) exists, should by all means be unravelled by us.

6. The fourteen Vidyās are the expedients to be employed by us in this world to understand her aright. Even among them the most essential are the Vedas and therein especially the Gāyattrī.

7. She (Gāyattrī) is of two forms: one of them, clear, being what is recited in the four Vedas; the other (S'rīvidyā), not clear, being very much esoteric.

8. Even the Vedapuruṣa talks of such Vidyā in such conventional terms as *Kāmo yoniḥ kamalā, etc.* and not explicitly.

9. Krodhīs'a (*K*) along with S'rīkaṇṭha (*a*), Koṇa-traya, *i.e.*, triangle (*E*), Lakṣmī (*Ī*), Māṃsa (*L*) along with Anuttara (*a*), constitute the first Group known as Vāgbhavakūṭa.

10. S'iva (*H*), Haṃsa (*S*), Brahman (*K*), Viyat (*H*), S'akra (*L*), these severally conjoined with Akṣara (*a*), constitute the second Group known as Kāmarājakūṭa.

11. The selfsame Group, rid of S'iva (*Ha*) and Viyat (*Ha*), constitutes the third one known as S'aktikūṭa. At the end of these three Groups should be added three Hṛllekhās (one in each).

12 & 13. The form of Hṛllekhā is made up of the twelve letters—Vyoman (*H*), Agni (*r*), Vāmalocanā (*ī*), Bindu (*ṃ*), Ardhacandra, Rodhinī, Nāda, Nādānta, S'akti, Vyāpikā, Samanā and Unmanī. The Samaṣṭi (aggregate) of the nine beginning with Bindu is known as Nāda.

14. In the first Group there are eighteen letters; in the middle Group there are twenty-two letters; the last Group is similar to the first; thus there are in the aggregate fifty-eight.

15. Kāmakalā (*Ī*) and Trikoṇā (*E*) are to be pronounced with two mātrās. Hṛllekhās devoid of Bindu are to be pronounced with three mātrā-periods.

16. In the case of the other letters the period is half a mātrā added on to a mātrā (*i.e.*, one and a half mātrās). Bindu's period is half a mātrā.

The others coming thereafter in succession will have one half of the period of the letters immediately preceding each of them.

17 & 18. Computing in the above manner, (it will be found that) this Nāda comes to have one mātrā less one lava.

In the Vākkūṭa there are eleven mātrās, in the middle one there are eleven and a half, and in the S'aktikūṭa eight and a half, less one lava in each case. (Thus) there are, on the whole, thirty-one mātrās less three lavas in the Mantra.

19. These letters (of the Mantra) have their origin in the throat, the throat and palate, the palate, the teeth, the roof of the mouth, and the nose, (and are pronounced) with the aid of internal efforts, Spṛṣṭa, etc., and external efforts, Vivāra, etc., as the case may be.

20 & 21. The first (Kūṭa), which has the blaze of the diluvian Fire, touches Anāhata, beginning from Mūlādhāra. The second (Kūṭa), which has the brilliance of ten million suns, touches Ājñacakra therefrom (from Anāhata). The third (Kūṭa), which has the effulgence of ten million moons, touches Lalāṭa-madhya (the middle of the forehead) thence (from Ājñā-cakra). The letters (constituting the three Kūṭas) have to be regarded as so many beads in a Rosary, one above the other.

22. Nāda emanating from Mūlādhāra functions as the string passing through the several letters, forming with them a composite whole, even as the threads in a piece of cloth.

The Bindu, circular in form, shines forth like a lamp (with its seat) in the middle of the forehead.

23. Ardhacandra having its seat just above that, bears a significant name, both in point of brilliance and form (*i.e.*, shines like and assumes the form of the crescent moon). Rodhinī, which is immediately the next, is triangular in shape and has the brightness of moonshine.

24. Nāda, which resembles the ruby has the appearance of a nerve placed between two eggs (*i.e.*, a vertical line between two zeros). Nādānta has the sheen of lightning and resembles a plough with a Bindu attached to the left.

25. S'akti resembles a nerve rising out of the left of two juxtaposed Bindus. Vyāpikā is said to have the form of a Bindu and a triangle with its apex resting thereon.

26. Samanā has the form of two Bindus placed one above the other, with a line connecting them. The same, shorn of the upper Bindu, is Unmanā. Above this lies Mahābindu.

27. The body of S'akti and the (two) others following, has the cumulated brilliance of twelve suns.

Having in this manner ascertained the places of (origin of and seats assumed by) the letters, one should pronounce them with the aid of the efforts (external and internal mentioned above).

28. The Nāda of the first Group should be pronounced immediately with the second Group. So also, one should deal with the Nāda of the second Group along with the third Group and not separately.

29. One should construe the third Group as being variegated by a conglomeration of the nine (letters) beginning with Bindu of the first two Groups.

30. One should pronounce the Nāda of the third Group beginning from Bindu and ending with Samanā in the order of sequence and construe the same as having merged in Unmanī. This is (the procedure to be adopted for) pronunciation.

31. There are ten (mātrās) in the first Group, the same number in the middle with the addition of a half, and eight with the addition of a half less one lava in the third Group, making in all twenty-nine (mātrās) minus one lava, which is the period for the Japa (Pronunciation) of the Mantra.

32. In this (Vidyā) by treating (the three Groups) severally and conjointly may be construed the four Bījas which take the forms of Creation, Preservation, Destruction and Anākhyā (the nameless one).

33. These four Bījas may similarly be construed as assuming four different forms by being treated severally and conjointly in each of the following cases: Puṭa, Dhāman, Tattva, Pīṭha, Anvaya, Liṅga and Mātṛkā.

34. The Trinity consisting of Brahman, etc., with their S'aktis, Bhāratī, etc., form the presiding Deities over the threefold aspects of every action comprised in Creation, etc.

35. These three Deities, Brahman, etc., and their S'aktis, Bhāratī, etc., signify the several letters of the Mantra, in the manner to be hereinafter described in the S'āktārtha.

36. The Nādas which emanate from the (three) Kuṇḍalinīs which are otherwise known as Saparārdhakalās of the Kāmakalās (*ī*) contained in the Hṛllekhās (*Hrīṃ*) (of the three Groups) should be construed as the three triads of Cakras.

37. In the Repha (*r*) of the third Group should be construed the Brightness which is the cause of the Jāgara (wakeful) state wherein alone the ten Indriyas (physical and psychic) function.

38. In the *īkāra* of the third Group should be construed the Brightness which is the cause of the Svapna (dreaming) state, wherein the four Antaḥkaraṇas prevail; the Lakāra (*La*) of the second Group should likewise be so construed.

from Anāhata to Brahmarandhra, what is known as Mantraviṣuva results.

By extending the Nāda emanating from Mūlādhāra, so as to pierce the twelve Granthis (Knots) of the six Cakras (plexuses) through the Suṣumṇā Nāḍī, as far as Brahmarandhra, the coalescence of the resultant Nāḍī, Nāda and Arṇa is known as Nāḍikāviṣuva.

47—51. A very subtle Nāda emanates from pronouncing the letters Repha (*r*), Kāmakalā (*ī*) and those beginning from Bindu and ending with Nādānta of the Hārdakalā (*Hrīṃ*). The construing of the merging of this (very subtle Nāda) with S'akti is known as Pras'āntaviṣuva.

This Nāda merged with S'akti should again be construed as merged in Samanā, which Nāda merged with Samanā should likewise be construed as merged in Unmanī.

The latter two are respectively styled S'aktiviṣuva and Kālaviṣuva.

When Nāda is pronounced, permeating all the parts of the S'rīvidyākūṭas beginning from *Kakāra* and ending with Unmanā and having from Akula to Unmanā for their seats, taking up in all three hundred and seventeen Truṭis over and above three and a half Nimeṣas, Tattvajñana is attained at the close. This is the prime factor in the realisation of Caitanya and is known as Tattvaviṣuva.

39. In the Bindu of the third Group should be construed the sub-conscious state which is the cause of Suṣupti (deep slumber), wherein all the Antaḥkaraṇas are in a dormant condition and the Jīva almost so.

40. The state wherein the Nāda brings about absolute Caitanya is known as the Turya Avasthā, *i.e.*, the fourth state. This should be construed as prevailing in the three letters beginning with Ardhacandra.

41. Bliss alone (in its entirety) which is beyond the range of description by men is the Turyātīta (beyond the fourth) state, which is to be construed in the five letters beginning with Nādānta.

42 & 43. In the Repha, Bindu, Rodhinī, Nādānta and Vyāpikā places of the third Group should be construed five S'ūnyas (Noughts) of the shape of the crescent in the plumes of the peacock. In Unmanī should be construed a sixth S'ūnya (Nought) which is shapeless and is khown as Mahās'ūnya.

The coalescence of Prāṇa, Ātman and Manas is known as Prāṇaviṣuva.

44—46. By coalescing the Nāda of the first Group with the four Bījas obtained by the treatment (of the three Groups) severally and jointly, as also by the coalescence of one's Atman with the Nāda (emanating from Mūlādhāra) and construing them to be Nāda (pervading the plexuses beginning)

from Anāhata to Brahmarandhra, what is known as Mantraviṣuva results.

By extending the Nāda emanating from Mūlādhāra, so as to pierce the twelve Granthis (Knots) of the six Cakras (plexuses) through the Suṣumṇā Nāḍī, as far as Brahmarandhra, the coalescence of the resultant Nāḍī, Nāda and Arṇa is known as Nāḍikāviṣuva.

47—51. A very subtle Nāda emanates from pronouncing the letters Repha (*r*), Kāmakalā (*ī*) and those beginning from Bindu and ending with Nādānta of the Hārdakalā (*Hrīṃ*). The construing of the merging of this (very subtle Nāda) with S'akti is known as Pras'āntaviṣuva.

This Nāda merged with S'akti should again be construed as merged in Samanā, which Nāda merged with Samanā should likewise be construed as merged in Unmanī.

The latter two are respectively styled S'aktiviṣuva and Kālaviṣuva.

When Nāda is pronounced, permeating all the parts of the S'rīvidyākūṭas beginning from *Kakāra* and ending with Unmanā and having from Akula to Unmanā for their seats, taking up in all three hundred and seventeen Truṭis over and above three and a half Nimeṣas, Tattvajñana is attained at the close. This is the prime factor in the realisation of Caitanya and is known as Tattvaviṣuva.

52. Pronouncing the letters fully cognising the Avasthās (states), S'ūnyas (Noughts), Viṣuvats (Coalescences) and Cakras (Plexuses) which are respectively five, six, seven and nine in number and also. with the knowledge of the true import of the Mantras, constitutes (what is known as) Japa.

53. Thus comes to a close the first part of Varivasyārahasya brought to light by Bhāskara-rāya with the grace of his Guru.

PART II

✓54. Pronunciation without a knowledge of the true import bears little fruit, (even as) the offering thrown over ashes without fire does not burst into flame.

55. To those who are merely conversant with the recital of the different sounds without a knowledge of their meaning may be compared the donkey with a load of sandalwood (grown in the Malaya mountains) on its back.

56. By those men who are in quest of the Puruṣārthas (the goals of human desires) should be comprehended the meanings (of the Mantra). To those who ignore the meanings there is no Artha (the attainment of their desire); on the other hand (such ignoring leads to) ruin.

57—59. For these reasons, henceforward are to be dealt with, firstly the true significance of the Pūrṇa Gāyattrī, (then) Bhāvārtha, Saṃpradāyārtha, fourthly Nigarbhārtha, Kaulikārtha, Rahasyārtha, Mahātattvārtha, Nāmārtha, S'abdarūpārtha, Nāmaikades'ārtha, S'āktārtha, Sāmarasyārtha, Samastārtha, Saguṇārtha and Mahāvākyārtha, to wit

as many Arthas as there are letters in the Pañcadaśī Mantra.

60 & 61. Kakāra (*Ka*) signifies Kameśvara, *i.e.*, He who desires; in virtue of which it stands for *Brahman;* which again conveys the significance of the word 'Tat' (in the Gāyattrī). The second letter (*E*) signifies 'Savitur vareṇyam' which stands for the worthy genital Deity, Kameśvarī. (The third letter of the Mantra which forms) the fourth letter of the Alphabet (*Ī*) stands for 'Bhargo devasya dhī' which means Śiva who is immanent and all-sustaining. Lakāra (*La*) signifies Mahī (the earth). Māyā (*Hrīṃ*) signifies the third and fourth feet of the Gāyattrī.

62. By the three letters (*Ha Sa Ka* of the second Group) are indicated the (first) three words [Tat savitur vareṇyam] (of the Gāyattrī). The fourth letter (*Ha*) indicates the next six letters (Bhargo devasya dhī). Then again, the first two letters of the third Group (*Sa Ka*) indicate the same three words and six letters.

63. The remaining letters of these two Groups (the second and the third) are to be construed as aforesaid. In this manner has been expounded *the meaning of the Gāyattrī of the Vidyā,* in the Tripuropaniṣad and the (Devī-)Bhāgavata.

64 & 65. Brahman and Bhāratī identical with Vāmā and Icchā, Hari and Kṣiti identical with

Jyeṣṭhā and Jñāna, S'iva and Aparṇā identical with Raudrī and Kriyā, these three pairs are respectively indicated by the three Groups, while the aggregates of the three male elements and of the three female elements therein respectively, known as S'āntā and Ambikā, are indicated by three *īkāras*.

66. The three triads, Bhāratī and others, Sakala and others, and Brahman and others may also be taken to indicate the three Groups shorn of Māyā (*Hrīṃ*) which (latter) indicates the (concordant) fourth pair (of S'iva and S'akti).

67. This Vidyā originating from the seven different letters made up of the six Vāmā, Icchā, etc., and *īkāra* repeated three times is identical with the S'aktis (indicated by them).

68. The Paradevatā (Supreme Goddess) who is the aggregate of the seven S'aktis, Vāmā, etc., and is the embodiment of the thirty-six Tattvas, does not differ from this Mantra even by the smallest measure.

69. The *Akāra* and *Hakāra*, which are identical with S'iva and S'akti, which are devoid of form, which embrace each other and which throb and shine, are (no other than) the *Para* (Supreme) *Brahman* mentioned in the Upaniṣads.

70. The *Brahman*, with the desire to create the Universe, cast Its eyes on Its (other) half (consort) S'akti and assumed the form of a Bindu (sperm)

9

as many Arthas as there are letters in the Pañcadasī Mantra.

60 & 61. Kakāra (*Ka*) signifies Kames'vara, *i.e.*, He who desires; in virtue of which it stands for *Brahman;* which again conveys the significance of the word 'Tat' (in the Gāyattrī). The second letter (*E*) signifies 'Savitur vareṇyam' which stands for the worthy genital Deity, Kames'varī. (The third letter of the Mantra which forms) the fourth letter of the Alphabet (*Ī*) stands for 'Bhargo devasya dhī' which means S'iva who is immanent and all-sustaining. Lakāra (*La*) signifies Mahī (the earth). Māyā (*Hrīṃ*) signifies the third and fourth feet of the Gāyattrī.

62. By the three letters (*Ha Sa Ka* of the second Group) are indicated the (first) three words [Tat savitur vareṇyam] (of the Gāyattrī). The fourth letter (*Ha*) indicates the next six letters (Bhargo devasya dhī). Then again, the first two letters of the third Group (*Sa Ka*) indicate the same three words and six letters.

63. The remaining letters of these two Groups (the second and the third) are to be construed as aforesaid. In this manner has been expounded *the meaning of the Gāyattrī of the Vidyā,* in the Tripuropaniṣad and the (Devī-)Bhāgavata.

64 & 65. Brahman and Bhāratī identical with Vāmā and Icchā, Hari and Kṣiti identical with

Jyeṣṭhā and Jñāna, S'iva and Aparṇā identical with Raudrī and Kriyā, these three pairs are respectively indicated by the three Groups, while the aggregates of the three male elements and of the three female elements therein respectively, known as S'āntā and Ambikā, are indicated by three *īkāras*.

66. The three triads, Bhāratī and others, Sakala and others, and Brahman and others may also be taken to indicate the three Groups shorn of Māyā (*Hrīṃ*) which (latter) indicates the (concordant) fourth pair (of S'iva and S'akti).

67. This Vidyā originating from the seven different letters made up of the six Vāmā, Icchā, etc., and *īkāra* repeated three times is identical with the S'aktis (indicated by them).

68. The Paradevatā (Supreme Goddess) who is the aggregate of the seven S'aktis, Vāmā, etc., and is the embodiment of the thirty-six Tattvas, does not differ from this Mantra even by the smallest measure.

69. The *Akāra* and *Hakāra*, which are identical with S'iva and S'akti, which are devoid of form, which embrace each other and which throb and shine, are (no other than) the *Para* (Supreme) *Brahman* mentioned in the Upaniṣads.

70. The *Brahman*, with the desire to create the Universe, cast Its eyes on Its (other) half (consort) S'akti and assumed the form of a Bindu (sperm)

9

into which again S'akti enters assuming the form of a Rakta-bindu (ovum).

71. This couple of Bindus is known as Visarga and carries the psychic force of *Hakāra*. The mixture formed by their aggregation is the sun, known as Kāma, and carries the psychic force of *Akāra*.

72. This, which is variously styled as the word Aham, the fourth vowel (*Ī*), Kāmakalā, etc., is the prime cause of the entire creation (assuming the form) of words and things. Hence the Universe is full of egotism.

73. These two are manifest in the Mantra itself as the first (letter) of the last group and the fourth (letter) of the middle Group. Hence, the identity of the Goddess, the Mantra, and the Universe is established as *Bhāvārtha*.

74. (This Vidyā), containing as it does the letters *Ha, Ka, Ra, Sa* and *La*, the progenitors of Vyoman (Ether) and others, is identical with the five elements and (hence) contains (in all) fifteen Varṇas representing as many Guṇas (of the elements) as follows: S'abdas, Spars'as, Rūpas, Rasas and Gandha, five, four, three, two and one in number respectively.

75. These Guṇas originate from the Varṇas and are of the same number as the latter, their progenitors. The four Spars'as originate from the three Kāmakalās and the third *Īkara*.

76. *Lakāra* occurs thrice (in the Mantra), as it has a bearing on the three worlds. The several letters respectively signify the several things which took their origin from them.

77. The three kinds of Upāsakas (pupils), known as Sakalas, Pralayākalas and Vijñānakevalas, are signified by the three *Kakāras* (of the Mantra).

78. The several species of Jīvas are denoted by the ten *akāras.* The eleventh vowel (*viz.*, *E*), being the very life of the Vidyā, denotes life itself.

79. Rudra, Īs'vara and Sadās'iva are indicated by the three Bindus. S'ānti, S'akti and S'aṃbhu have for their index three Nādas.

80. Thus, by the Padas (words) thirty-seven in number, this Mahāvidyā severally denotes the thirty-six Tattvas and the (thirty-seventh) one which transcends them.

81. As there is no difference between the cause and its effect, between the Vācya (the thing signified) and its Vācaka (the word which signifies the thing), and between *Brahman* and the Universe, so also the Universe and this Vidyā are identically related to each other. This is *Sampradāyārtha.*

82. Flawlessness (non-admixture with other things) in Paramas'iva (the Supreme Being), the identity of one's Des'ikendra (revered Guru) with that (Supreme Being) and, through his (Guru's)

grace, of one's self with that (Supreme Being); this is the *Nigarbhārtha.*

83. 'Mātā' (the Mother) being the presiding Deity of the (Gaṇa of) Āvaraṇadevatās (subsidiary deities surrounding Her) in the form of rays of incomparable brilliance of Hers, is known as Gaṇeśī.

84. The Mother, the aggregate of the three Śaktis, Icchā and others, having the three Guṇas and with Anala (the fire), Indu (the moon), and Ravi (the sun) as her three eyes, thus composed of the (above) nine, is known as Graharūpā (assuming the form of the nine Planets).

85. The Mother becomes Nakṣatrarūpiṇī, assuming as she does the twenty-seven forms denoted by the ten Indriyas, the four Antaḥkaraṇas, the ten Viṣayas (the objects of senses), Prakṛti, Puruṣa and Guṇatattva.

86. (She) is styled Yoginī as her body is made up of the six Akinīs having *Ḍa, Ra, La, Ka, Sa* and *Ha* as their initial letters, surrounded respectively by the letters beginning with *A, Ka, Ḍa, Ba, Va* and *Ha*, which are respectively sixteen (indicated by the Saṃketa, Narapati), twelve (indicated by Ravi), ten (by Kāṣṭhā, directions), six, four (by Samudra) and two in number.

87. She is Rāśisvarūpiṇī (assuming the form of the Zodiacal signs) being made up of the five beginning

with Nāga and Kūrma, the five beginning with Prāṇa and Apāna, Jīvātman and Paramātman.

88. The Vidyā also is Gaṇeśarūpiṇī for the reason that she is composed of the sixteen letters each beginning with A, Ka and Tha of the third (S'akti), the Kāmarāja- and the Vāgbhava-Kūṭas and the Vāg-gaṇas (word-groups) beginning with Parā.

89. Again (She) attains the form of the Grahas in virtue of her being composed of the three Bindus, the three Nādas and the remaining portions of the three Kūṭas. Similarly she attains the form of the Nakṣatras, as She is composed of thirty-seven Akṣaras, (the ten Akṣaras of which are inseparable from the twenty-seven consonants and therefore not to be taken into account).

90. Further She is Yoginī as She is composed of the three Hṛllekhās and other Groups besides them. Also, She assumes the form of the Zodiacal signs, as She is composed of the nine letters of the three Hṛllekhās and the La's which precede them.

91. As the Vidyā is of the same form as the Devī and is therefore identical (in quality) with Her, in respect to Gaṇes'a, Graha, Nakṣatra, Yoginī, Rās'i and Pīṭha, (there is complete identity between the Vidyā and the Devī).

92. The (Srī-Vidyā) Cakra being composed of Gaṇas of Rekhās (lines), Dalas, (Petals) and Koṇas (angles), attains Gaṇes'atva (the quality of Gaṇes'a)

grace, of one's self with that (Supreme Being); this is the *Nigarbhārtha.*

83. 'Mātā' (the Mother) being the presiding Deity of the (Gaṇa of) Āvaraṇadevatās (subsidiary deities surrounding Her) in the form of rays of incomparable brilliance of Hers, is known as Gaṇeśī.

84. The Mother, the aggregate of the three S'aktis, Icchā and others, having the three Guṇas and with Anala (the fire), Indu (the moon), and Ravi (the sun) as her three eyes, thus composed of the (above) nine, is known as Graharūpā (assuming the form of the nine Planets).

85. The Mother becomes Nakṣatrarūpiṇī, assuming as she does the twenty-seven forms denoted by the ten Indriyas, the four Antaḥkaraṇas, the ten Viṣayas (the objects of senses), Prakṛti, Puruṣa and Guṇatattva.

86. (She) is styled Yoginī as her body is made up of the six Akinīs having *Ḍa, Ra, La, Ka, Sa* and *Ha* as their initial letters, surrounded respectively by the letters beginning with *A, Ka, Ḍa, Ba, Va* and *Ha,* which are respectively sixteen (indicated by the Saṃketa, Narapati), twelve (indicated by Ravi), ten (by Kāṣṭhā, directions), six, four (by Samudra) and two in number.

87. She is Rāśisvarūpiṇī (assuming the form of the Zodiacal signs) being made up of the five beginning

with Nāga and Kūrma, the five beginning with Prāṇa and Apāna, Jīvātman and Paramātman.

88. The Vidyā also is Gaṇeśarūpiṇī for the reason that she is composed of the sixteen letters each beginning with A, Ka and Tha of the third (S'akti), the Kāmarāja- and the Vāgbhava-Kūṭas and the Vāg-gaṇas (word-groups) beginning with Parā.

89. Again (She) attains the form of the Grahas in virtue of her being composed of the three Bindus, the three Nādas and the remaining portions of the three Kūṭas. Similarly she attains the form of the Nakṣatras, as She is composed of thirty-seven Akṣaras, (the ten Akṣaras of which are inseparable from the twenty-seven consonants and therefore not to be taken into account).

90. Further She is Yoginī as She is composed of the three Hṛllekhās and other Groups besides them. Also, She assumes the form of the Zodiacal signs, as She is composed of the nine letters of the three Hṛllekhās and the La's which precede them.

91. As the Vidyā is of the same form as the Devī and is therefore identical (in quality) with Her, in respect to Gaṇes'a, Graha, Nakṣatra, Yoginī, Rās'i and Pīṭha, (there is complete identity between the Vidyā and the Devī).

92. The (Srī-Vidyā) Cakra being composed of Gaṇas of Rekhās (lines), Dalas, (Petals) and Koṇas (angles), attains Gaṇes'atva (the quality of Gaṇes'a)

and also Grahatva (the quality of the Grahas) being composed of the nine Cakras beginning from Trailokyamohana.

93. There is in the Cakra, Nakṣatrarūpatva in virtue of its being composed of three Vṛttas (circles), three Bhūgṛharekhās (lines), fourteen Koṇas (angles) and seven other Cakras got by counting by separation.

94. The S'rī-Cakra assumes the form of Yoginī, as the two Cakras representing Sthiti (Preservation) and Saṃhṛti (Destruction), the two Padmas (lotuses) and two (others), Vṛtta and Bhūgṛha go to compose it.

95. There is, in the Cakra, Rās'itva (the form of the Zodiacal signs) as it contains five S'aktis, four Fires, one Bindu, one Vṛtta and one Bhūgṛha, thus twelve in all.

96. The aforesaid forms have been aptly assigned to the Cakra, as it is composed of the Akṣaras of the Vidyā and is but another form assumed by the Devī herself.

97. There are fifty-one Pīṭhas corresponding to the number of letters in the Alphabet. However, four more, *viz.*, O (Oḍyāṇa), Jā (Jālaṃdhara), Pū (Pūrṇagiri) and Kā (Kāmarūpa) have been added to the above.

98. The Pīṭhas are to be known as fifty-five, as they are composed of Gaṇapa, Grahas, Bha's, etc.,

which are of the number of the moon (one), the Nidhis (nine), the Tārās (twenty-seven), the Ṛtus (six) and the suns (twelve) respectively.

99 & 100. The origin of the Cakra out of the Akṣaras of the Vidyā is as follows: The Bindu (Sarvānandamaya) takes its origin out of the three *Ka's* and *Īkāra*; the next two Cakras (Sarvasiddhiprada and Sarvarogahara) out of the Hṛllekhās; the next three Cakras (Sarvarakṣākara, Sarvārthasādhaka and Sarvasaubhāgyadāyaka) respectively out of the two *Hakāras* and *Ekāra*; the next two Cakras (Sarvasaṃkṣobhaṇa and Sarvāśāparipūraka) out of the two *Sakāras*; and the Caturaśra one (Trailokyamohana) out of the *Lakāras*.

101. One's Guru is identical with these three, *viz.*, Devatā, Vidyā and Cakra, in his intensity of faith in such identity and hence with Gaṇeśa, etc.; similarly with the grace of the Guru, the pupil attains identity therewith.

102. In this manner the identity of the Mother, the Vidyā, the Cakra, the Guru and (the pupil's) own self is (patent). This is the *Kaulikārtha* of the Mantra.

103. The Kulīna Kuṇḍalinī, whose form is identical with those of the fifty letters represented by the twelve Kalās of the sun beginning from Tapinī, the sixteen Kalās of the moon beginning from Amṛtā, and ten Kalās of the fire beginning from Dhūmrārcis,

viz., twelve in order from *Ka* onwards and twelve from *Bha* in the reverse order (of the sun), the sixteen vowels beginning from *A* of the moon, and the ten letters beginning from *Ya* (of the fire);

104. as slender as the gossamer of the lotus-stalk, as bright as a flash of lightning, shooting upwards from the triangle of the lotus fruit in Mūlādhāra, piercing right through the Vahnimaṇḍala of Mūlādhāra, the Ravimaṇḍala of Anāhata, and the Indumaṇḍala of Ājñacakra;

105. mixing with the Akula (Kuṇḍalinī) of the lunar sphere in the Ākās'a and causing the stream of Nectar generated by the conjunction of the two to inundate those regions;

106. getting herself intoxicated from a deep draught thereof and retracing Her steps along the same course, (she) sleeps soundly in her own place.

107. This (Kuṇḍalinī) is identically the same as the Vidyā and the World-Mother is in no way different from Her. The (pupil's) identity of his own self with this (Kuṇḍalinī) is the *Rahasyārtha* of the S'rīvidyā.

108. Unapproachable by word or mind and other senses, transcending the (thirty-six) Tattvas, bigger than the biggest and smaller than the smallest, with a place loftier than the skies, identical with the Universe, assuming the (subtle) forms of Cit (consciousness) and Ānanda (Bliss);

109. (such is *Brahman*) and therein should one concentrate his soul with a view to attain identity therewith (with *Brahman*). This is the *Mahātattvārtha* of the S'rīvidyā as expounded by S'iva.

110. The Vidyā is Herself the meaning conveyed by every one of the Akṣaras composing Her. She is Herself of the form of every one of those Akṣaras. These are the *Nāmārtha* and *S'abdarūpārtha* respectively of the S'rīvidyā.

111. The import of the names in series (of twenty each) Kalyāṇī, Ekākṣarī, Īs'itrī, Lalitā, etc., of the Nāmatris'atī, is conveyed by the letters of the Mantra (with which they begin).

112. According to the vogue of the world the whole name is comprehended even if a part of it is mentioned. The meaning of the whole name is therefore the *Nāmaikades'ārtha* (the meaning of a part of such name).

113. By applying the above principle of the part conveying the meaning of the whole to each one of the names occurring in the Nāmatris'atī, *i.e.*, by raising twenty to the power of fifteen, are got 32,768,000,000,000,000,000 meanings, by writing out as many zeros as there are Tithis (fifteen) and by placing the following figures connoted by the Saṃketas, Gaja (eight), Rasa (six), Giri (seven), Dasra (two) and Rāma (three) before them.

114. In this Vidyā the body of the Mother composed of the three Kūṭas has for its parts the portion from the tip of the Kirīṭa to the neck, thence to the hip, and thence to the tip of the toes.

115. The six letters of the first Kūṭa ending with ·, should be understood to signify in order, the three pairs, Brahman and Bhāratī, Viṣṇu and Lakṣmī, and Rudra and Pārvatī.

116. All these (latter) are after all identical with Kāmakalās (ī) and do not in any way differ from them, this significance being derived from the appositional character of the *īkāra* therein.

117 & 118. This again is the meaning of the other two Kūṭas as well. However the second *Ha* of the second Kūṭa should be clubbed with the *Sa* in the third Kūṭa. As there is S'akti in every one of the Akṣaras, as S'āktas also construe in that manner, and as they (the Akṣaras) are considered to be identical with the S'aktis—Vāmā, Icchā and others, this is the *S'āktārtha*.

✓119. The meaning of *Ka* and *Ha*, and of *La* and *Sa* is S'iva and S'akti respectively. The meaning of the pure vowels *E* and *Ī* is S'akti. The meaning of the Hṛllekhā (*Hrīṃ*) is *Para-Brahman*, the result of the concordance of S'iva and S'akti.

120. The meaning of every one of the three Kūṭas is: '*Brahman* is S'iva and is also S'akti,'

owing to the concordance existing between S'iva and S'akti. This is the *Sāmarasyārtha* of the Vidyā.

121. *Kakāra* means 'luminosity' as it is derived from the root '*Kan*, to shine'. Derived from the root '*Iṅ*, to study' *Ekāra* means (Buddhi) the instrument of memory.

122. By the combination of the two letters is meant 'luminous intellect'. Derived from the root '*Ī*, to pervade' the third letter *Ī* means pervading.

123. Her (Buddhi's) predominance is *LaHrī*; the causing of such predominance is indicated by makāra (ṃ).

Derived from the root '*Han*, to give pain to' *Ha* means valour, as it is the cause of vanquishing the enemy.

124. *Sa* means wealth, which is the aid to enjoyment, as it is derived from the root '*So*, to enjoy' or '*Sū*, to procreate'. *Ka* means women, etc., the objects of desire, as it is derived from the root '*Kam*, to desire'.

125. *Ha* derived from the root '*Ohāṅ*, to go' means the attainment of these (*viz.*, valour, etc.). The (attainment in) plenty of this is *LaHarī*, with which is combined *ī* by the process of Savarṇadīrgha (the lengthening of similar vowels in Saṃdhi).

126. This *ī* means fame, as it is derived from the root '*Ī*, to shine' and shines in all directions. *ṃ* means the generation of these two *LaHarī* and *Ī*.

127. The meaning of the Vāgbhavakūṭa is the prevalence in excess of the subtle intellect. The meaning of Kāmarājakūṭa is the preponderance of valour, wealth, women and fame.

128. The part *Sa Ka La* (of the third Group) indicates, that which brings about the action (conveyed by the two *Makāras* mentioned above). *Hṛ*, which is derived from the root '*Hṛ*, to take away' signifies the destroyer of the entire Universe.

129. The *ī* found in combination therewith (with *Hṛ*) signifies that Radiance which is the cause of Creation and Preservation. In other words, *Hṛī* signifies that Mother who shines in the heart (Daharākāśa) dispelling all pain.

130. The word ending with *Sa Ka La* forms with the *Hrīkāra* a Karmadhāraya (Appositional compound) with *ṃ*, which means either Nāda or Saṃvid (knowledge), as the substantive which it qualifies.

131 & 132. The meaning given to the Mantra by Siddhas (Adepts) will be found to have the sanction of Grammarians (for one or other of the following reasons): roots are capable of more meanings than one; Bahula is an accepted convention; cases there are which are comprised in Pṛṣodarādi gaṇa, or come under the Akṛtigaṇapāṭha; the import of Uṇādisūtras is twisted to suit the purpose; rules of ordinary grammar cannot be strictly applied to Chandas.

133. The *Samastārtha* of the S'rīvidyā is so called, because it involves the compounding of several words, attributes to the Mantra the accomplishment of all human desires, and gives out the essence of the Vidyā in an abridged form.

134—136. *Ka* is Brahman, *E* is Viṣṇu and *A* is S'iva; the word *ĪḌa* signifies praise; the *Ḍa* standing between the two vowels has Ḷa as its Ades'a (substitute). Hence the identity of the first Group with the Ṛgveda is implied. The identity of the next two Groups in order with Yajus and Sāman becomes thus patent. The name *Hrīṃ* of the substantive, because it indicates *Brahman* is in the neuter gender. The *Brahman* is worthy of being praised by Brahman, Viṣṇu and Rudra. This is the meaning of the first Group.

137—139. As *Ka* signifies the face, *HaSaKa* would mean a smiling face. Also, *HaSa* means Ananda (Bliss). *Ka* is the sun while *Ha* would mean the moon. That which has *Ka* and *Ha* (the sun and the moon) for its *La's*, eyes, is *Ka Ha La*. Hence Its Cidrūpatva (assuming the form of the Supreme Consciousness) is also meant. The two, HaSatva and KaHaLatva, form the cause of the *Brahman* being praised by Brahman, Viṣṇu and Rudra. Hence the second Group means: "The *Brahman* is immeasurable Bliss and Supreme Consciousness."

127. The meaning of the Vagbhavakūṭa is the evalence in excess of the subtle intellect. The eaning of Kāmarājakūṭa is the preponderance of alour, wealth, women and fame.

128. The part *Sa Ka La* (of the third Group) idicates, that which brings about the action (coneyed by the two *Makāras* mentioned above). *Hr*, which is derived from the root '*Hr*, to take away' ignifies the destroyer of the entire Universe.

129. The *ī* found in combination therewith (with *Hr*) signifies that Radiance which is the cause of Creation and Preservation. In other words, *Hrī* signifies that Mother who shines in the heart (Daharākās'a) dispelling all pain.

130. The word ending with *Sa Ka La* forms with the *Hrīkāra* a Karmadhāraya (Appositional compound) with *m*, which means either Nāda or Saṃvid (knowledge), as the substantive which it qualifies.

131 & 132. The meaning given to the Mantra by Siddhas (Adepts) will be found to have the sanction of Grammarians (for one or other of the following reasons): roots are capable of more meanings than one; Bahula is an accepted convention; cases there are which are comprised in Pṛṣodarādi gaṇa, or come under the Akṛtigaṇapāṭha; the import of Uṇādisūtras is twisted to suit the purpose; rules of ordinary grammar cannot be strictly applied to Chandas.

133. The *Samastārtha* of the Śrīvidyā is so called, because it involves the compounding of several words, attributes to the Mantra the accomplishment of all human desires, and gives out the essence of the Vidyā in an abridged form.

134—136. *Ka* is Brahman, *E* is Viṣṇu and *A* is Śiva; the word *ĪḌa* signifies praise; the *Ḍa* standing between the two vowels has Ḷa as its Adeśa (substitute). Hence the identity of the first Group with the Ṛgveda is implied. The identity of the next two Groups in order with Yajus and Sāman becomes thus patent. The name *Hrīṃ* of the substantive, because it indicates *Brahman* is in the neuter gender. The *Brahman* is worthy of being praised by Brahman, Viṣṇu and Rudra. This is the meaning of the first Group.

137—139. As *Ka* signifies the face, *HaSaKa* would mean a smiling face. Also, *HaSa* means Ananda (Bliss). *Ka* is the sun while *Ha* would mean the moon. That which has *Ka* and *Ha* (the sun and the moon) for its *La's*, eyes, is *Ka Ha La*. Hence Its Cidrūpatva (assuming the form of the Supreme Consciousness) is also meant. The two, HaSatva and KaHaLatva, form the cause of the *Brahman* being praised by Brahman, Viṣṇu and Rudra. Hence the second Group means: "The *Brahman* is immeasurable Bliss and Supreme Consciousness."

140. The *Brahman,* comprising all Its Kalās and hence known as *SaKaLa,* is the meaning of the third Group. By describing its Guṇagaṇas (all its attributes) in this manner, the *Saguṇārtha* of the Vidyā (is got).

141 & 142. Although the letters *Ka, E* and *A* signify Brahman, Viṣṇu and Rudra, they are to be understood in their secondary sense of Creation, Preservation and Destruction, which are the respective functions of those (Deities). *Ī* signifies Īs'vara and *Ḍa* implies Sadās'iva. By these two letters are to be understood, secondarily, Tirodhāna and Anugraha, the respective functions of those two Deities.

143—147. *HaSa* is Ānanda, *Ka* is Truth, *Ha* is Infinity and *La* is knowledge.

Having ascertained, in this manner, the *Brahman,* through Its Taṭastha- and Svarūpalakṣaṇas (qualities), (the mantra) establishes the identity (of the *Brahman*) with species of Jīvas in the following manner: The term *SaKaLa* refers to Jīva, as the latter has the three Kalās, Jāgrat, Svapna and Suṣupti. *Hrīṃ,* the S'akti-Bīja, denotes the S'akti. As there is apposition between the two, the pure things implied by them are identical. Thus far, only a very little has been said. The term *SaKaLa* of the third Group is used to imply that all this is *Brahman.* Having in this manner described the form of the Jīva and the *Brahman* by means of

suggestive sentences, their identity has been established. This then is the *Mahāvākyārtha.*

148. No controversy can arise about the meanings, whether primary or secondary, that have been given herein to this Mantra, as such meanings carry a clear conviction on bare presentation (to the mind).

149. If, in the six meanings beginning with the Bhāvārtha that have been attributed to this Mantra, there has been no possibility of the application, either of its primary or secondary sense, what harm is there?

150. Let there be any sense quite different (from the primary and secondary); the acceptance of any such sense of the Mantra has to be determined by the words of S'iva. In other words such sense may even be considered as the primary one.

151 & 152. For, it is the desire of Īs'vara that such and such meaning should be conveyed by such and such (word).

What if the meanings, *verbatim*, are not known? Enough if the sense as a whole of the whole sentence is understood. The accepted theory in this matter is that the spirit is quite different from the letter. If need be, the whole Mantra may be treated as a single word, as in the case of *Āsecanaka, Vyāpti,* etc.

153. A single word conveys more than one sense; *e.g.,* in the words *Hari, Saindhava,* etc. In accepting

one of several meanings, the context and the aim are the two indices.

154. As, in the case on hand, all implications are desirable there is no need for any index. To argue in another way (in this Mantra) one S'akti embraces all the senses, as in the word *Puṣpavanta*.

155. In those cases wherein it has been held that every word has a corresponding meaning, this Mantra may be treated as a sentence; in some cases as Avāntara (leading) vākya, in others as Samāsavākya, and in one other case as Mahāvākya.

156 & 157. In the Veda it has been recognised that by the application of one (Mantra) in several contexts various meanings are conveyed. But in this case, as the Mantra relates to only one context the implication of all possible meanings forms the condition precedent leading to the Niyamādṛṣṭa (consequence to be obtained). If the authority of a statement is once strongly established, every thing leading to it has to be conceded with a view not to contravene such statement.

158. Even though it is accepted (on the authority of the Vedas), that Yāga and Svarga are related (to each other) as antecedent and consequence, (an intermediary stage) Apūrva, not known to the world, has to be conceded so as to avoid the (apparent) absence of contiguity (between the two).

159—161. The number of letters contained in the Vidyā, Uddhāra (the process of drawing out), Kāla (Mātrā-periods), pronunciation, places of origin, the (requisite) efforts, appearances, positions, shapes, form *par excellence*, the different states and meanings, these form the internal limbs of the Vidyā; while the Ṛṣis, Chandas's (metres), Devatās, Vīniyoga (application), Bījas, S'aktis, Kīlakas, Nyāsa, Dhyāna, Niyamas, Pūjās, etc., are its external limbs. The external limbs are, for the most part, well-known to the world.

162. The internal limbs, on the other hand, are most of them rarely understood. They should be pursued by Upāsakas. Hence, this work Rahasya-varivasyā, has been expounded for their delectation.

163. The pursuit (of the S'rīvidyā) by the fanatics who adhere merely to the external ostentations losing sight of the essentials (as expounded in the work) is very much like the body wherefrom life is extinct, and a marionette from which the strings have been removed.

164. Out of the seed (Kāmakalābīja) evolves the root (Mūlamantra); out of the root (Mūlamantra) evolve the parts of the plant (human body), above and below the soil (external and internal). Though both of them are of equal importance, more importance has to be attached to the subsoil (internal) parts.

165. This Varivasyā (maid), duly courted by a person from the house of the Guru (father-in-law) with his grace, brings about the accomplishment of his heart's desires; while, if courted by him impelled by his own blind passions, she leads him into the path of sin (astray).

166. May my venerable Guru triumph, who, seated on the Akathāsana (triangle with *A*, *Ka* and *Tha* series as its sides) with *Ha*, *Ḷa* and *Kṣa* at the angles, bestows on me Knowledge and Bliss, identical with the Ātman, which transcends all description and could at best be subject to Lakṣaṇā (indirectly comprehended).

167. Bhāskararāya, having for his sole guide his venerable Guru's feet, wrote the Varivasyārahasya (the secret of worship) of the World-Mother, adored by the valiant [who vanquish their opponent *Idam* (the phenomenal world around them) on the field of *Aham* (Ego)].